

پاد خليل

عظمت مآب شيخ الشيوخ و مخدوم المخادير فخر المشايخ نقشبند
بيوم الزمان حضرت خواجہ محمد ابراهيم جان خليل سرهندي
بجددي فاروقي نقشبندي رحمته الله عليه جن جي مبارک زندگي جو
احوال ۽ سندن اقوال

راقر مصنف ۽ ناشر
ثناء الله ثنا سرهندي

سپ حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ

8444°

ڪتاب جو نالو	:	يادِ خليل
مصنف	:	ثناءُ الله ثنا سرهندي
ناشر	:	ثناءُ الله ثنا سرهندي
ڪمپوزنگ	:	پارس ڪمپوزنگ سينٽر حيدرچوڪ گاڏي کاتو حيدرآباد
لي آئوٽ	:	رسول بخش سولنگي
ڇپيندڙ	:	اين ڪي پرنٽنگ پريس گاڏي کاتو حيدرآباد
قيمت	:	60 روپيا
سن اشاعت	:	سيپٽمبر 2003

يادِ خليل ملن جا هنڌ

1. شعبه نشر و اشاعت انجمن غلامان مصطفيٰ صه گلزار خليل وايا سامارو
2. ابو سرور غلام رسول خاصخيلي خليلي،
طالب الموليٰ ڪالوني ٽنڊو سومرو روڊ ٽنڊو الهيار.
3. حاجي محمد موسيٰ حاجي جميل ميمڻ،
غفار ميڊيڪل اسٽور مراد ميمڻ ڳوٺ ملير ڪراچي نمبر 52.
4. مولوي نظر محمد درس،
خطيب مسجد عائشه صديقه رضيه وهرورڊ عمرڪوٽ.

انتساب

امام العصر - بهشت برين ماڻھو
وقت توکي جيڪو زندگي جو لاپ
مليو انهي جي ئي نالي .....

فہرست

صفحہ	نالو تحریر بالترتیب	نمبر	صفحہ	نالو تحریر بالترتیب	نمبر
64	تصنیفات	20	5	حمد	1
65	تبلیغ دین متین	21	6	نعت	2
69	طالبان طریقت	22	7	تقریظ - حضرت آغا محمد	3
80	پاڑیسریں سان حسن سلوک	23		ایوب جان	4
83	ڈاڑیلن ڈانھن خط	24	10	ہہ اکڑ - پنھنجی پاران (مصنف)	5
85	ظالم زمیندار ڈانھن خط	25	13	سلسلہ نسبت - حضرت قبلہ	6
86	بزرگان دین سان محبت ۽ عقیدت	26		خلیل رح	7
			15	سلسلہ طریقت - حضرت قبلہ	7
91	انجمن غلامانِ مصطفیٰ جو قیام	27		خلیل رح	8
			17	خاندانی پسمنظر	8
93	رسالی .. الاصلاح .. جو اجراء	28	22	تذکرہ سراج الاولیا حضرت	9
95	جڈھن پوی ٹی یاد	29		شاہ عبدالرحمان رح	
102	پلٹہ پایوسج	30	28	تذکرہ حضرت خواجہ شاہ	10
106	مانجھانڈی جو ماگ	31		محمد حسین جان رح	
110	حج جو آخری سفر	32	32	تذکرہ حضرت خواجہ محمد	11
111	زندگی مبارک جا آخری ڈینھن	33		اسماعیل جان روشن رح	
116	وفات حسرت آیات	34	37	ولادت با سعادت حضرت قبلہ	12
121	اولاد	35		خلیل رح	
121	مرثیو (ثنا)	36	38	علم و فضل	13
122	مرثیو: (مولوی نواب الدین راہمون)	37	41	عبادت و ریاضت	14
123	تاثرات .. مونسان ٹو جاڑون کری		44	شریعت	15
130	تعزیتی تاثرات بک مان اقتباس	38	47	معرفت و طریقت	16
132	تعزیتی تاثرات بک مان پیو	39	52	علمیات	17
	چونڈ اقتباس		55	طب و حکمت	18
			58	ادب	19

شانِ ڪبريائي

هي ڪائنات ساري ڪيئن اي خدا بنايئي
 قدرت جو شان ڇا هو هت ان مان ڇا بنايئي
 جت هو عدم اتي اڄ آبايون عجائب
 جت ڪين هو اتي هي ڪوڙين قصا بنايئي
 ڪنهن شئي منجهان نهي ٿي ڪا شئي جي ڪو ٿو ناهي
 ڇا هو ازل ۾ جنهن مان ارض و سما بنايئي
 ماڻهو ٿيو مٺ مٺي مان پر مٺ مٺي جي ڇا مان
 جن هڏ جڙبا هوا مان ڇا مان هوا بنايئي
 ٿيون حڪمتون هزارين پر آئون انهي ۾ حيران
 سنسار سارو صاحب ڪنهن شئي سوا بنايئي
 چئجي ڪڏي ته مادو اصل آهي منڪرن جيئن
 پر آئون چوان ٿو مادو ڇا مان پلا بنايئي
 هن نسيت مان عدم مان هن ڪين مان اي قادر
 جيڪا به شئي بنايئي سا بي بها بنايئي
 حيران ٿي، خليلا ... هر هر چوان ٿو هن پر
 هي ڪائنات ساري ڪيئن اي خدا بنايئي

حضرت قبله خليل رحمة الله عليه

شان شاه امم

نه مت منهنجي آقا جو اقليم ۾
 نه ڪنهن پي جهان ۾ نه تقويم ۾
 بيان شان ڪريو تقدس سان انجو
 زبان ڏوئي ڪوثر ۽ تسنيم ۾
 ازل تا ابد تنهن جي عظمت اڳيان
 فلڪ سر جهڪائي ٿو تعظيم ۾
 منور مطهر آرو ضرور رسول
 زمين کي مليو عرش تقسيم ۾
 فرشتا نبي صف بصف جت سلامي
 بيهن سبز گنبد جي تڪريم ۾
 مزمل مدثر ۽ ياسين طه
 مدح مير طاسين حامي ۾
 ڏني جت گواهي شجر ۽ حجر ٿي
 رسالت جي تصديق تسيلم ۾
 حڪم سان وريو ٿي لئل آفتاب
 اشاري سان مهتاب دونيم ۾
 ثنا. شل حياتي هجون ساري طالب
 محمد جي تدريس تعليم ۾
 ثنا.

تقریظ

از

حضرت آغا محمد ایوب جان سرهندي مدظلہ سجادہ نشین
خاتقاہ عالیہ مجددیہ ابراہیمیہ گلزار خلیل

اعوذ باللہ من شیطان الرجیم بسم اللہ الرحمن الرحیم

از خون دل نوشتم نزدیک بر سر

انی رائیت دھرا من هجرک لقلبہ

ترجمو: دل جي رت سان محبوب ڏانهن حص لکڻم. سبندجو

فراق جي زماني کي قيمت سمجهڻم.

دارم من از فراق در دیده صد علامت

لست دموع عيني هذا لنا العلامة

ترجمو: تنهنجي فراق جون اکين ۾ سو نشانيون اٿن. فقط هي

لڙڪ نشانيون نه آهن.

اصل ۾ هن ڪتاب، 'ياد خليل' جو هڪ هڪ لفظ

دل نشين ۽ رقت آميز انهي ڪري آهي جو مصنف کي حشر

جيئن اندر مان اڏمان اٿندا ويا قلم بند ڪندو ويو. سو به

هڪ مهجور ۽ مغموم پٽ جنهن سائن گڏ گهاريل گهڙين کي

ڪتابي شڪل ڏئي پنهنجي روح جي تسڪين جو سامان ڪيو

۽ حافظ شيرازي جي زبان ۾،

مضت فرص الوصال وما شعرنا،

بگو حافظ غزلہائے فراق

ترجمو: وصل جون گھڙيون گذري ويون ۽ اسان کي پتو ئي
ڪونه پيو، اي حافظ هاڻي فراق جا عزل ڳائي.

مريدن ۽ عقيدتمندن کي سندن نوراني شخصيت جي
مختلف پهلوئن جي آگاهي پڻ ڏني.

انشاء الله تعاليٰ ايندڙ وقت جا مصنف قبله والد صاحب
رحمة الله عليه جن جي زندگي جا حالات ۽ دين متين لاءِ
سندن روشن ڪيل شمع بابت لکندا رهندا پر هڪ نيڪ
سعادت مند پٽ جنهن سڄي ڄمار ساڻن گڏ گهاري کين ڏٺو
ٻڌو ۽ سمجهيو ۽ پرايو تنهن ديانت ۽ امانت سان پنهنجا
مشاهدات ۽ جذبات قلمبند ڪيا آهن جو هڪ هڪ لفظ
صحيح واضح ۽ دل نشين ۽ رقت آميز هجڻ سان گڏ مصنف
جي خلوص محبت ۽ عقيدت جو مظهر آهي ۽ پڻ مستقبل جي
مصنف لاءِ راه جو تعين به.

دعا آهي ته الله پاڪ جماعت ۽ اولاد کي صبر جميل
عطا ڪري ۽ سندن نقش قدم تي هلڻ جي توفيق بخشي. آمين
برادر مڪرم آغا محمد عرف ثناء الله جان بفضله سنو
مضمون نگار ۽ بهترين نعت گو شاعر پڻ آهي. چو نه سندس
تحرير ۾ رواني ۽ ميناچ محسوس ٿيئي جو هي ڪتاب انهي
هستيءَ بابت لکيو ويو آهي. جنهن کي ولايت ته ننڍپڻ ۾ ئي

مالڪ مهربان عطا فرمائي. پوءِ جيئن جيئن وقت گذرندو ويو
 سندن درجات جي بلندي ٿيندي رهي. علوم به ايترا جو ڳڻڻ
 کان وڌيڪ. تقويٰ ۽ طريقت ۾ قطب ۽ غوث جون منزلون
 ماڻيندا قيوميت جي اعليٰ مقام تي فائز ٿيا. کين بلاشبہ
 مفلحون ۽ فائزون جي جماعت جو سرواڻ چئي سگهجي ٿو.
 سندن فيوض و برڪات قيامت تائين گلزار خليل جي خانقاه
 کي آباد ۽ شاد ڪندا رهندا.

ديدم کہ شعر دلکش حافظ بمدح شاه
 هريبت ازان سفينه به از صد رساله بود

احاديثِ رسول ﷺ

جيڪو ماڻهو هر روز ٻاھتر دفعا پنهنجي موت کي ياد
 ڪري اهو قيامت جي ڏينهن شهيدن جي درجي ۾ شمار ڪيو
 ويندو.

قبر ۾ مومن ۽ صالح بندي کي هر صبح ۽ هر شام بهشت
 جون جايون ۽ باغ باغيچا ڏيکاري وڃن ٿا ۽ کيس ٻڌايو وڃي ٿو
 ته تنهنجي ايندڙ زندگي ۽ ۾ هي سڀ نعمتون توهان گڏ هونديون.
 اهڙي طرح بدڪار ۽ فاسق فاجر ماڻهو کي قبر ۾ هر صبح ۽ هر
 شام جهنم جون ڪاهيون ۽ انهن ۾ موجود عذاب ڏيکاري وڃن
 ٿا ۽ کيس ٻڌايو وڃي ٿو ته تنهنجي ايندڙ زندگي ۾ هي باهه جا
 آڙاهه ۽ هي نانگ بلائون پتون تنهنجو انتظار پيا ڪن.

ٻه اکر

ياد خليل نه ته ڪو افسانوي داستان آهي ۽ نه ڪا شخصي آتم ڪهاڻي. هي ايمان افروز تذڪرو ولايت ۽ روحانيت جي هڪڙي عهد جي انهي عهد ساز هستي جو آهي جنهن جي هر هڪ نگاهه فيض هزارين زندگي جي آتم ڪهاڻين جا رخ بدلائي ڇڏيا رشد و هدايت تبليغ تلقين جا قنديل ٻرندا رهيا ۽ پتڪيل ڪاروان منزلون ماڻيندا رهيا سندن صورت ۽ سيرت اهڙو آئينو هئي جنهن ۾ ڏسڻ واري انسان پنهنجو اصل مقام ڏٺو اوهو ڇاتو سڃاتو پرڪيو ۽ پروڙيو سندن بابر دڪت ذات ٽاڪ تڙڪي جي چرين ۾ تامون بڻيل ڌرتي تي ٿڌي ڇانو هئي اوها ڇانو سربسر جن به خوش نصيبن کي سري اوهي يقيناً يوم حشر ۾ عرش الهی جو سايو به ماڻيندا. هڪڙي پٽ جي حيثيت ۾ زندگي جو اڻتاليهن سالن کان وڌيڪ عرصو مون سندن سائي ۾ قريب کان قريب تر رهي سندن هم جهتي ۽ جامع صفاتي ذات جو شب و روز مشاهدو ڪيو ۽ بعد از وفات دستياب ڄاڻ موجب ڪامل يقين هو ته سندن شخصيت جي حوالي سان هر رخ هر پهلو ۽ هر زاويي سان احاطو ڪري مڪمل مفصل احوال لکڻ ۾ ڪابه دقت نه ٿيندي. پر پوءِ مهينن جي محنت ۽ مشقت سان ڪئين مضمون ڪئين تذڪرا لکڻ کان پوءِ به مون کي ائين محسوس ٿيو ته اڃا قدم اتي ئي آهن جتان سفر شروع ٿيو هو سوچ ۽ ڄاڻ جون ديوارون تنگ و تاريخڪ نظر آيون. بلاشبہ حضرت قبله جن جي ذات اهڙو اجهاڳ سمنڊ هئي جنهن جي

ٻي سري تي اڄ شايد ذوالقرنين به نه پهچي سگهي ها جيڪڏهن مذڪوره ممدوح ذات کي ڪنهن وسيع و عريض ۽ بلند و بالا عمارت سان تشبيهه ڏجي ته پوءِ رڳو ڪن هنڌان انهي جون دريون ڪوليون ويون آهن. شامل مضمونن مان هر هڪ مضمون ۾ ڄاڻايل ڳالهيون وڌ کان وڌ اختصار سان لکيون ويون آهن جيڪڏهن اوهي مڪمل تفصيل سان لکجن ها ته پوءِ هي سڄو ڪتاب هڪڙيئي مضمون ۾ پورو ٿي وڃي ها. هن رسالي جو آخري ورق لکڻ کان پوءِ ڄاڻايل مواد تي سرسري نظر وڌي وئي ته رهجي ويل سوين ڳالهيون واقعا يادگيريون حڪايتون ۽ مشاهدا جن ته ذهني اڄ جي شدت ۾ ڦٽڪڻ لڳا. ساڳئي وقت ٽڪل ٽڪل اعصاب کي نئين جاڳيل عزم ۽ حوصلي اطمينان ڏياريو ته جيڪر حسب حال ذهني سگهه ساٿ ڏنو ته 'ياد خليل' جو ٻيو حصو به لکي منظر عام تي آندو ويندو. انشاءالله تعاليٰ حضرت قبله جن جي سيرت و ڪردار تي اڃان تمام گهڻو لکڻ جي ضرورت آهي هيستائين 'ياد خليل'، 'مكتوبات خليلي' ۽ 'الاصلاح خليل نمبر' ۾ جيترو مواد شايع ٿيو آهي انهي کان يقيناً پنجوڻون مواد اڃا لکجن ۽ ڇپجن جو منتظر آهي. انهي سلسلي ۾ ائون دوستن ۽ واسطيدار اهل قلم حضرات کي گذارش ڪندس ته اهي به اڳتي اچن ۽ خليلي سيرت و ڪردار تي لکڻ جو حق ادا ڪن. الحمد لله خليلي جماعت ۽ متعلقين ۾ اهڙا بهترين دماغ موجود آهن جيڪي پنهنجي پيشوا ۽ روحاني رهبر بابت وڌ کان وڌ ۽ سير حاصل تحريري ۽ تحقيقي تقاضائون پوريون ڪرڻ جي مڪمل صلاحيت رکن ٿا اهي لکڻ

وارا اسان جو بيحد قيمتي سرمايو آهن رب پاڪ کين سلامت ۽ سندن قلم کي اڃان به وڌيڪ سگهارو بنائي. آمين. هي تذڪرو توڙي ٻيا وقت بوقت ساميئڙن جا سخن هيئنڙي ۾ هرندا رهندا حرف و سخن جا باهمي ربط ٿيندا ۽ جڙندا رهندا پر هڪ حقيقت پنهنجي جاءِ تي اٿل رهندي ته اوڀر جي افق تان جيڪو سج اڀريو اهو پوري آب و تاب سان چارئي ڏسون روشن ڪري اولهه جي لڪن ۾ غروب ٿي ويو. ڪائنات جي انگ تي اونڌاهي رات جي ڪاري چادر ويڙهجي وئي.

جيسين صبح صادق نمودار ٿيئي تيسين اچو ته رات جا ڪي پل جاڳي 'يادِ خليل' جا ورق اٿلايون جنهن جي هجر ۾ اندر آيو آهي انهي جي روح پرور ساروڻين سان ساهه کي سڪون بخشيون. اميد ته هي ٿورڙو اوجاڳو ايندڙ گهڙين ۾ اکين کي ان ۾ آرام ڏيندو.

آخر ۾ ائون پنهنجي پيءُ ۽ حضرت قبله جن جي ميراث فقيري جي روحاني وارث قبله آقا محمد ايوب جان مدظلہ جو ٿورائتو آهيان جنهن هن ڪتاب جو مهاڳ لکي پيش ڪيل مفلوظات ۽ معروضات کي بارگاہِ خليلي ۾ مستجاب ٿيڻ جي سند ڏني ۽ مفيد رايا ڏنان تمهيدي ڪلمات جي پڄاڻي ائون هنن دعائيه جملن سان ڪندس ته شال ڪيچ وٺن ڏانهن ڪاهڻ وارين معذورين سانگين ۽ سرڙين جو هي ساٿ لڪ لنگهي پنهنون چام جا پنڌ ۽ پيرا پسندو رهي ۽ دشت و بيابان جي ڏهري ڏيل تي وادي فاران جا ويس اوڏيندو رهي.

آرياڻي اٿور جي سرواڻي ۾

هتي ۽ هتي

ٿا

سلسلہ نسب حضرت قبلہ خلیل رحمة اللہ علیہ

- ۱- حضرت قبلہ خواجہ محمد ابراہیم جان خلیل رح
- ۲- بن حضرت خواجہ شاہ محمد اسماعیل جان روشن رح
- ۳- بن حضرت خواجہ شاہ محمد حسین جان رح
- ۴- بن حضرت شاہ عبدالرحمان جان رح (سراج الاولیاء)
- ۵- بن حضرت شاہ عبدالقیوم جان رح (قیوم زمان)
- ۶- بن حضرت شاہ محمد فضل اللہ رح
- ۷- بن حضرت شاہ غلام نبی رح (میر صاحب)
- ۸- بن حضرت شاہ غلام حسن رح
- ۹- بن حضرت شاہ غلام محمد عرف حضرت جی صاحب رح
- ۱۰- بن حضرت شاہ غلام محمد معصوم ثانی رح
- ۱۱- بن حضرت شاہ محمد اسماعیل رح
- ۱۲- بن حضرت شاہ صبغت اللہ رح
- ۱۳- بن عروۃ الوثقیٰ حضرت امام معصوم رح
- ۱۴- بن امام ربانی مجدد الف ثانی حضرت شیخ احمد سرہندی رح فاروقی
- ۱۵- بن حضرت خواجہ مخدوم عبدالاحد رح
- ۱۶- بن حضرت خواجہ شیخ زین العابدین رح
- ۱۷- بن حضرت خواجہ شیخ عبدالحتی رح
- ۱۸- بن حضرت خواجہ شیخ محمد رح
- ۱۹- بن حضرت خواجہ شیخ حبیب اللہ رح

- ۲۰- بن قطب الاقطاب حضرت امام رفیع الدین رح
- ۲۱- بن حضرت خواجہ شیخ نصیرالدین رح
- ۲۲- بن حضرت خواجہ شیخ محمد سلیمان رح
- ۲۳- بن حضرت خواجہ شیخ محمد یوسف ثانی رح
- ۲۴- بن حضرت خواجہ شیخ محمد اسحاق رح
- ۲۵- بن حضرت خواجہ شیخ عبداللہ رح
- ۲۶- بن حضرت خواجہ شیخ محمد شعیب رح
- ۲۷- بن حضرت خواجہ شیخ احمد رح
- ۲۸- بن حضرت خواجہ شیخ محمد یوسف اول رح
- ۲۹- بن حضرت سلطان شہاب الدین عرف فرخ شاہ کابلی رح
- ۳۰- بن حضرت خواجہ عبداللہ نصیرالدین رح
- ۳۱- بن حضرت خواجہ محمود صاحب رح
- ۳۲- بن حضرت خواجہ سلیمان صاحب اول رح
- ۳۳- بن حضرت خواجہ مسعود صاحب رح
- ۳۴- بن حضرت خواجہ عبداللہ واعظ الاصغر رح
- ۳۵- بن حضرت خواجہ عبداللہ واعظ الاکبر رح
- ۳۶- بن حضرت خواجہ ابوالفتح صاحب رح
- ۳۷- بن حضرت خواجہ اسحاق صاحب رح
- ۳۸- بن حضرت خواجہ ابراہیم صاحب رح
- ۳۹- بن حضرت خواجہ ناصر صاحب رح
- ۴۰- بن حضرت سیدنا عبداللہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ
- ۴۱- بن حضرت فاروق اعظم سیدنا عمر بن الخطاب رضی اللہ تعالیٰ عنہ

سلسلہ طریقت حضرت قبلہ خلیل رحمة اللہ علیہ

- ۱- قیوم الزمان حضرت خواجہ محمد ابراہیم جان خلیل
سرہندی مجددی نقشبندی رحمة اللہ علیہ
- ۲- حضرت خواجہ سید فیض محمد شاہ قنڈاری رحمة اللہ علیہ
- ۳- حضرت خواجہ شاہ رحمدل صاحب قنڈاری رحمة اللہ علیہ
- ۴- حضرت خواجہ شاہ محمد عالم صاحب قنڈاری رحمة اللہ علیہ
- ۵- حضرت خواجہ شاہ شیرمحمد صاحب قنڈاری رحمة اللہ علیہ
- ۶- حضرت خواجہ شاہ نورمحمد صاحب قنڈاری رحمة اللہ علیہ
- ۷- حضرت خواجہ میان شاہ عبدالحکیم صاحب قنڈاری
رحمة اللہ علیہ
- ۸- حضرت عروۃ الوثقیٰ امام محمد معصوم رحمة اللہ علیہ
- ۹- حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی سیدنا شیخ احمد
فاروقی سرہندی رحمة اللہ علیہ
- ۱۰- حضرت خواجہ باقی باللہ صاحب رحمة اللہ علیہ
- ۱۱- حضرت خواجہ امکنگی صاحب رحمة اللہ علیہ
- ۱۲- حضرت خواجہ محمد درویش صاحب رحمة اللہ علیہ
- ۱۳- حضرت خواجہ محمد زاہد صاحب رحمة اللہ علیہ
- ۱۴- حضرت خواجہ شاہ عبیداللہ احرار صاحب رحمة اللہ علیہ
- ۱۵- حضرت خواجہ شاہ محمد یعقوب چرخي رحمة اللہ علیہ
- ۱۶- حضرت خواجہ شاہ علاؤالدین عطار رحمة اللہ علیہ
- ۱۷- حضرت خواجہ محمد شاہ نقشبند بخاری رحمة اللہ علیہ

- ۱۸- حضرت خواجہ سید امیر کلال رحمۃ اللہ علیہ
 ۱۹- حضرت خواجہ شاہ محمد بابا سماسی رحمۃ اللہ علیہ
 ۲۰- حضرت خواجہ شاہ عزیزان علی رامیتنی رحمۃ اللہ علیہ
 ۲۱- حضرت خواجہ شاہ محمود انجیر فغنوی رحمۃ اللہ علیہ
 ۲۲- حضرت خواجہ محمد عارف ربوگری رحمۃ اللہ علیہ
 ۲۳- حضرت خواجہ عبدالخالق غجدوانی رحمۃ اللہ علیہ
 ۲۴- حضرت خواجہ محمد یوسف ہمدانی رحمۃ اللہ علیہ
 ۲۵- حضرت خواجہ شیخ ابوعلی فارمدی رحمۃ اللہ علیہ
 ۲۶- حضرت خواجہ سلطان المشائخ ابوالحسن خرقانی رحمۃ اللہ علیہ
 ۲۷- حضرت خواجہ سلطان العارفين بايزيد بسطامي رحمۃ اللہ علیہ
 ۲۸- حضرت سیدنا امام جعفر صادق رضي الله تعالى عنه
 ۲۹- حضرت قاسم بن محمد بن سیدنا ابوبکر صديق
 رضي الله تعالى عنه
 ۳۰- حضرت سیدنا سلمان فارسي رضي الله تعالى عنه
 ۳۱- حضرت خلیفۃ الرسول سیدنا ابوبکر صديق رضي الله تعالى عنه
 ۳۲- حضور سیدالانبياء والمرسلين رحمۃ للعالمين محمد
 مصطفى احمد مجتبیٰ صلي الله عليه وآله وسلم

خانداني پسمنظر

سیدنا فاروق اعظم عمر بن الخطاب رضي الله تعالى عنه جي اولاد مان حضرت مجدد الف ثاني رحمة الله عليه تائين فاروقي ۽ حضرت مجدد پاڪ رح کان پوءِ مجددی سرهندي سڏجندي هن خاندان جو گهڻو تعداد عرب جي سرزمين کان هجرت ڪري افغانستان ۾ اچي آباد ٿيو. هن سلسلي مان ٽن بزرگن حضرت شيخ شهاب الدين المعروف فرخ شاهه ڪابلي رح حضرت شيخ محمد يوسف رح ۽ حضرت شيخ احمد رح هڪ ٻئي پٺيان افغانستان تي حڪومت ڪئي. انهن ٽنهي بزرگن مان اول الذڪر حضرت شيخ شهاب الدين فرخ شاهه ڪابلي رح گهڻي شهرت ماڻي، جنهن نه رڳو مملڪت جي هر شعبي ۾ اسلامي نظام عدل قائم ڪيو. سمورا قاعدا ۽ قانون قرآن و سنت جي روشنيءَ ۾ وضع ڪيا، پر ڪفر ۽ شرڪ جي خلاف ڀرپور جنگيون وڙهيون. هندستان جا ڪجهه علائقا فتح ڪري افغانستان جي اسلامي حڪومت ۾ شامل ڪيا. سومناٿ مندر سميت هندو راجائن جي وڏن وڏن طاقت جي مرڪزن تي محمود غزنوي کان اڳ حضرت فرخ شاهه ڪابلي رح چڙهايون ڪيون. اسلام جي تبليغ لاءِ عالمن ۽ صوفي بزرگن جا جڻا غير اسلامي پرڳڻن ۾ موڪليا. آخري عمر ۾ پاڻ حڪومت جو انتظام سندن فرزند حضرت شيخ محمد يوسف رح جي حوالي ڪري گوشه نشيني اختيار ڪيائون. حضرت شيخ محمد يوسف رح به ساڳي طرح ايام پيري ۾ حڪومت سندن فرزند حضرت شيخ احمد رح جي

سپرد ڪئي، جنهن رڳو چند سالن بعد پنهنجي هڪ معتمد خاص کي پنهنجي جاءِ تي حاڪم مقرر ڪري، پنهنجي لاءِ معرفت الاهي جي بادشاهي جو انتخاب ڪيو. اهڙي طرح هن خاندان خسروي جاھ و جلال کي ترڪ ڏئي، فقيري جو اصل ميراث پيهر هٿ ڪيو. ڪجهه پيڙهيون اڳتي هلي، هن سلسلي جي هڪ بزرگ حضرت امام رفيع الدين رح پنهنجي مرشد حضرت سيد جلال الدين بخاري رح جي رفاقت ۾ هندستان جي پنجاب پرڳڻي ۾ آيو ۽ مرشد جي هدايت موجب پاڻ ۽ سندن ڀاءُ حضرت شيخ فتح الله رح اتي مستقل سڪونت اختيار ڪئي. سندن اعليٰ صلاحيتن کان متاثر ٿي، وقت جي بادشاهه پنهي پائرن کي وڏا عهدا ڏنا. ڪجهه مهينن بعد بادشاهه جي طرفان دهلي ۽ امرتسر جي وچ ۾ سهرند نالي هڪ گهاتي جهنگ ۾ هڪ قلعو تعمير ڪرڻ جو ڪين حڪم مليو. انهيءَ قلعي جي اڏاوت کان پوءِ ٿورن ئي سالن ۾ اندر سهرند وارو ڀيلو جتي شينهن رهندا هئا، اوهو شهر بنجي ويو ۽ سهرند مان بدلجي سرهند شريف جي نالي سان مشهور ٿيو.

حضرت امام رفيع الدين رح جي پنجين پشت ۾ محبوب سبحاني، غوث صمداني، امام رباني، مجدد الف ثاني حضرت شيخ احمد فاروقي سرهندي رحمة الله عليه جن پيدا ٿيا. سندن روحاني طاقت اڪبري مغل سلطنت سان ٽڪر کاڌو. بادشاهه جي ملحد وزيرن ۽ مشيرن جي نئين ايجاد ڪيل نظريي دين الهي يا آئين الهي کي ڊاهي برصغير جي مسلمانن کي حق جي راهه ڏيکاري. انهيءَ طويل جدوجهد ۾

کين اکبري ۽ جهانگيري غيظ و غضب نه جهڪائي سگهيو ۽ نه هٿائي سگهيو. نصرت ايزدي ساڻن گڏ هئي. سندن مذهبي تبليغي روحاني ۽ اصلاحي ڪارنامن تي هيل تائين سوين ڪتاب لکيا ويا آهن. تصوف ۾ پاڻ نقشبندي سلسلي جا داعي هئا. ۽ هن روحاني سلسلي کي برصغير کان علاوه عرب کان اوڀر ۽ اتر ايشيا کان ويندي ڪوه قاف جي پرڳڻن تائين پهچايائون. پاڻ ۲۸ صفر سن ۱۰۳۴ھ ۾ سرهند شريف ۾ وفات ڪيائون. حضرت مجدد الف ثاني رح جي وفات کان پوءِ سندن اولاد مان هڪ ٻئي پٺيان چار سجاده نشين سرهند شريف ۾ ئي رهيا ۽ اتي ئي مدفون آهن. پوئين عرصي ۾ جڏهن سکن جون مسلمانن سان لڙايون شروع ٿيون ته سندن خلاف خانقاهه مجدديه سرهند شريف مان به علم جهاد بلند ٿيو. هن خانقاهه جي هزارين مريدن طويل عرصو ساڻن جنگ جوتي انهيءَ وقت مرڪز ۾ زوال پذير مغل سلطنت ٽڪرا ٽڪرا ٿي چڪي هئي. مسلمانن لاءِ موثر قيادت ڪابه نه رهي. کين چئني طرفن کان سک، مرهٽا، راجپوت ۽ انگريز وڪوڙي ويا. سرهند شريف رياست مشرقي پنجاب ۾ واقع هو، اتي جي مقامي آبادي جي وڏي اڪثريت سکن جي هئي. مسلمانن جا گهر آباديون املاڪ ۽ رستا انهن جي گهيري ۾ هئا. ڪٿان به ڪنهن رسد جو ذريعو باقي نه رهيو. اهڙي صورتحال ۾ حضرت مجدد پاڪ رح جو پنجون سجاده نشين حضرت شاهه غلام محمد عرف حضرت جي صاحب رح پنهنجي آباؤ اجداد جو وسائيل هي شهر ڇڏي، خاندان سميت افغانستان ۾ هجرت ڪري آيو، جيڪو ڪجهه عرصي بعد پشاور جي سفر دوران

علاقت سبب وفات ڪري ويو. سندن مزار پراڻوار پشاور شهر جي پوري وچ ۾ آهي. سندن وڏو فرزند ۽ سجاده نشين حضرت شاهه غلام حسن رح به اتي سندن پهلو ۾ آسوده خاڪ آهي. حضرت شاهه غلام حسن رح جي اولاد مان هڪ پٽي پٺيان ٽي بزرگ حضرت شاهه غلام نبي رح، حضرت شاء فضل الله رح ۽ حضرت شاهه عبدالقيوم رح افغانستان جي قنڌار صوبي جي علائقي ارغستان ۾ مدفون آهن. چوٿين پيڙهي ۾ سراج الاولياءِ قطب ارشاد حضرت شاهه عبدالرحمان رحمت الله عليه پيدا ٿيو، جيڪو حضرت قبله خليل رح جن جو پڙڏاڏو هو. پاڻ افغانستان مان هجرت ڪري سنڌ ۾ آيو ۽ حيدرآباد کان سورهن ميل ڏکڻ اولهه طرف گنجي ٽڪر جي جابلو گهاتي ۾ سندن مزار پراڻوار مقبرو شريف جي نالي سان مرجع خلائق آهي. مجددي خاندان جي سرهند شريف مان روانگي بعد سکن جي فوج جو هڪ وڏو جتو درگاهه حضرت مجدد الف ثاني رح کي شهيد ڪرڻ لاءِ درگاهه جي صحن ۾ داخل ٿيو. انهن مان هڪڙو ٽولو حضرت مجدد پاڪ جي روضي کي مسمار ڪرڻ لاءِ مٿي گنبد تي چڙهي ويو. انهيءَ واقعي جي تذڪري ۾ حضرت قبله رح جن هڪ دلچسپ ۽ حيرت انگيز ڳالهه ٻڌائي، ۽ اوهان هي ته جهڙي طرح رب العالمين ڪعبت الله شريف تي حملو ڪري ايندڙ ابره بادشاهه جي هاڻين تي سوار فوج جي خاتمي لاءِ اباييل پکي موڪليا، جن جي چهنب ۾ ننڍيون پٿريون گولي وانگر ابره ڪافر جي لشڪر جا جسم چيري هاڻين مان به پار ٿي زمين ۾ هليون ويون، جيڪي پٿريون ڪافرن جي مٿي تي ڪريون،

انهن جي مٿي جو ميڄالو نڪ ۽ وات مان ٻاهر نڪري آيو. اهڙيءَ طرح سڪن به جڏهن درگاه حضرت مجدد الف ثاني رح تي حملو ڪيو ته اندران روضي شريف مان ڪروڙن جي تعداد مان چيلاٽا (ڏينپو) ٻاهر نڪتا، جيڪي سڪن جي سڄي لشڪر تي وري ويا. منجهن زهر ايتو ته شديد ۽ مهلڪ هو، جو جنهن کي به ڏنگ ٿي لڳو، اوهو يا ته مري ٿي ويو، يا بيهوش ٿي ويو ٿي. جيڪو ٿولو مقبري پاڪ کي ڊاهڻ لاءِ مٿي گنبد تي چڙهيو، انهيءَ ٿولي جا سمورا ماڻهو سخت گهٻراهت ۾ پنهنجو منهن چيلاٽن کان بچائڻ لاءِ پوئين پير هٽندي مٿان گنبد جي بلندي تان هيٺ ڪري مري ويا. سڄي لشڪر م رڙيون پئجي ويون. صحيح سلامت رڳو اوهي رهيا، جن اتان پڇي جان چڏائي ۽ وري ڪڏهن درگاه مجدد پاڪ ڏينهن وڪ وڌائڻ کان توبه ڪيائون. اوهي چيلاٽا انهيءَ ڏينهن کان اڳ ۽ پوءِ درگاه شريف م ڪنهن به ماڻهو نه ڏٺا. رب پاڪ کين جنهن ڪم لاءِ موڪليو هو، اوهو پورو ڪري هليا ويا.

تذکرہ

سراج الاولياءِ قطب ارشاد حضرت شاہ عبدالرحمان مجددي سرهندي رحمة الله عليه جد اعليٰ حضرت قبلہ خليل قدس سرہ

هن باڪمال هستي جي ولادت باسعادت سن ۱۲۴۴ھ ۾ قنڌار افغانستان جي قصبې ارغستان ۾ قيوم زمان حضرت شاہ عبدالقيوم رحمة الله عليه جي گهر ۾ ٿي. وقت جي نامور عالمن کان تعليم وٺي، هي علم و فضل جو آفتاب سڄي ڏيهه تي پوري آب و تاب سان چمڪيو. سلوڪ ۽ عرفان الٰهي جون منزلون پنهنجي والد ماجد جي رهبري ۾ طيءَ ڪيائون ۽ پوءِ گهڻو عرصو ساڻن ديني ۽ دنياوي امور ۾ ممد و معاون رهيا. حضرت قيوم زمان جي وفات بعد پاڻ مسند ارشاد تي جلوہ افروز ٿيا. هن خانقاهه جي مريدن ۽ معتقدن جو حلقو قنڌار کان افغانستان جي پئي سري تائين ۽ عرب کان ايران ويندي سنڌ ۽ هندوستان تائين پکڙيل هو. سندن عمر مبارڪ جي اڌ صدي ڏانهن ويجهي روان سفر ۾ سندن لاءِ جهاد في سبيل الله جو مرحلو آيو. انهيءَ طويل جهادي مهم جو پس منظر هي هو ته سن ۱۸۶۸ع ڌاري افغانستان جي شاهي گهراڻي جي بن سئو تن امير عبدالرحمان خان ۽ امير ايوب خان وچ ۾ سخت نشيني تان جنگ چڙهي پئي. امير عبدالرحمان انتهائي ظالم، شرابي ۽ مغربي طرز حڪومت جو قائل هو. جڏهن ته امير ايوب خان ديندار، خداترس ۽

84440

شرعي روايتن جو امين هو. هن لڙائي ۾ عام مسلمانن امير ايوب خان جو ساٿ ڏنو. امير عبدالرحمان جا انگريزن سان تعلقات هئا، انهن سندس حمايت ۾ افغانستان ۾ فوجون موڪليون، جن علائقن تي انگريزن جي مدد سان امير عبدالرحمان قبضو ڪيو، اتي هن شرعي نظام جي جاءِ تي انگريزي قانون نافذ ڪيا، جنهن تي اتي جي مسلمانن ۾ هيڪاري گهڻو اشتعال پيدا ٿيو. عالمن ۽ مشائخن جهاد جون فتوائون ڏنيون. ماڻهو هٿيار کڻي جبلن ۽ ميدانن ۾ جهاد لاءِ نڪري آيا. طويل لڙاين جو سلسلو شروع ٿي ويو. انگريزن مسلمانن تي بي انتها ظلم ڪيا. بيگناهه ماڻهن کي به گهر ويني قتل ڪيائون، جيڪي مجاهد گرفتار ٿي وڻن ايندا هئا، انهن جا هٿ پير ۽ ٻيا عضوا وڍيا ويندا هئا. امير عبدالرحمان انگريزن جو ظاهري طرح اڳواڻ، پر ڪٺ پتلي هو. هن جي دل رحم ۽ ايمان کان خالي هئي. قنڌار جي علائقي ۾ هزارين جهادي مسلمانن جي قيادت قطب ارشاد حضرت شاهه عبدالرحمان مجددِي سرهندي رحمة الله عليه جن ڪئي. پاڻ جن به جنگين ۾ شريڪ ٿيا، انهن ۾ سندن ٻئي فرزند حضرت خواجه شاهه محمد حسن جان رح عمر سورهن سترهن سال ۽ حضرت خواجه شاهه محمد حسين جان رح عمر ست اٺ سال ساڻن گڏ هوندا هئا. ڪافي مقابلي ۾ رب پاڪ کين سوڀ ڏني. آخري وڏو معرڪو ميوند نالي هڪڙي پهاري ميدان ۾ ٿيو، جنهن ۾ هڪڙي طرف ته انگريزن جو وڏو لشڪر ڳرن ۽ خطرناڪ هٿيارن سان ليس هو، ٻئي طرف ٻه اڍائي هزار مسلمان مجاهد جن وٽ هٿيار سڀ پراڻا، تلوارون، بندوقون ۽

رائفلون هيون. حضرت صاحب رح جن سان گڏ هئا. انگريزن فوج سان امير عبدالرحمان جا چاڙتا مسلمان سپاهي به وڏي تعداد ۾ شامل هئا. هن لڙائي ۾ امير ايوب خان پاڻ به حضرت صاحب رح جن سان همراه هو، جيڪو جنگ جي آخري مرحلي ۾ فرار ٿي ويو. مسلمان مجاهدن جو هن معرڪي ۾ تسام وڏو جاني نقصان ٿيو. انگريزن جي توپن اڳيان سندن پراڻا ۽ هلڪا هٿيار بي سود ثابت ٿيا. هڪڙي گولي حضرت صاحب رح جن جي پيشاني جي هڪڙي پاسي کان لڳي. چامائو نڪري وئي. اوهو نشان کين تاحيات نمايان رهيو. سندن جانثار سائين کين محفوظ هنڌ پهچائي جنگ جاري رکي ۽ جام شهادت نوش ڪندا رهيا.

هن لڙائي کان پوءِ انگريزن جو تقريباً سڄي افغانستان تي قبضو ٿي ويو. امير عبدالرحمان سندس مخالف سردارن، عالمن ۽ مشائخن کي چونڊي چونڊي قتل ڪرائيندو رهيو. حضرت صاحب رح جن جي گرفتاري جو به حڪم ڏنائين. پاڻ پنهنجن مريدن ۽ متعلقين جي مشوري تي اهل و عيال ۽ خادمن سميت متبادل رستن کان لنگهي، پنهنجو اباڻو وطن ڇڏي هليا ويا. ڪجهه وقت بلوچستان جي پاڳناڙي پٽ ۾ رهي، پهرين شڪارپور ۽ پوءِ مٿياري ۾ آيا، جتان ٽڪڙائي ساداتن جي ممتاز اڳواڻ مرحوم ميران محمد شاه اول، جيڪو سندن مخلص مريد هو، انهيءَ جي گهڻي اصرار تي سندس ڳوٺ وسي ملوڪ شاه (ٽڪڙ) تعلقي تنڊي محمد خان ۾ آيا، جتي ساداتن جي وڏين التجائن کين اتي مستقل سڪونت تي آماده ڪيو. ان وقت سندن وڏي فرزند غوث

الزمان حضرت خواجہ شاہ محمد حسن جان رحمۃ اللہ علیہ جي عمر ارڙھن سال ۽ سندن ننڍي فرزند حضرت خواجہ شاہ محمد حسين جان رحمۃ اللہ علیہ جي عمر نو سال هئي. سنڌ ۾ سندن مريدن جو هڪ نهايت وسيع حلقو اڳ ۾ ئي موجود هو، جنهنڪري سنڌو درياءَ جي ڪناري واقع هي ڳوٺ (تڪڙ) ٿوري ئي وقت ۾ هڪ وڏو روحاني مرڪز بنجي ويو، جتان ڪتان راه سلوڪ جا پانڌي پنهنجي قلبي اڃا جهائن لاءِ هتي اچڻ لڳا. اهڙي ماحول ۾ مقامي ماڻهن ۾ خاص ديني ۽ مذهبي شعور ڄاڳيو. ڳوٺ ۾ مسجدون ۽ مدرسا آباد ٿيا. علم جي روشني گهر گهر ۾ پهتي. مدرسن مان جيڪي عالم ۽ حافظ پڙهي نڪتا، انهن به هي سلسلو اڳتي وڌايو. تدريسي نصاب ۾ لافاني وجود رکندڙ سعدي ۽ جامي ڪئين نوان سعدي ۽ جامي پيدا ڪيا جن جي شاڪ پوري هند سنڌ ۾ پکڙجي وئي. اهڙي طرح تڪڙ جي شناخت سڄي ملڪ ۾ علم و ادب جي مرڪز طور مشهور ٿي وئي.

سن ۱۳۱۵ھ ۾ حضرت قطب ارشاد رح جن ۽ ڪئي. مسند ارشاد تي سندن وڏو فرزند ۽ حضرت قبله خليل رح جن جو نانو غوث الزمان حضرت خواجہ شاہ محمد حسن جان رح جلوه افروز ٿيو، جنهن سال پن جي عرصي ۾ تڪڙ مان نقل مڪاني ڪري، تندي محمد خان شهر پيرسان ڳوٺ تنڊو سائينداد ۾ مستقل سڪونت اختيار ڪئي. سندن ننڍو ڀاءُ ۽ خليلي برادران جو ڏاڏو حضرت خواجہ شاہ محمد حسين جان رح پوءِ به ڪافي سال تڪڙ ۾ رهيو. سندن اتي رهائش جو ڪل عرصو ۳۳ سال هو. سندن وڏو فرزند ۽ حضرت قبله خليل رح

جن جو والد گرامي حضرت خواجه شاه محمد اسماعيل جان روشن رح به هن ڳوٺ ۾ پيدا ٿيو ۽ سندن شادي به هتي ٿي، جنهن کان پوءِ ٻن سالن بعد هي سڄو ڪٽنب پهرين هڪ ٻه سال حيدرآباد ۽ پوءِ ضلعي ٿرپارڪر ۾ تعلقي ساماري ۽ تعلقي عمرڪوٽ ۾ زمينون خريد ڪري، ساماري شهر کان پنج ميل اتر طرف ديهه ولاسي ۾ پنهنجو ڳوٺ قائم ڪري، اتي مستقل آباد ٿيو. تڪڙ مان به ڪافي گهر لڏي ساڻن گڏ نئين ڳوٺ ۾ اچي رهيا، جن ۾ خاصخيلي، شيدي ۽ ڳمپير ذاتين جا ماڻهو شامل هئا.

حضرت قطب ارشاد رح جن جو جهاد افغانستان جي حوالي سان هڪ مشهور ڪرامت جو واقعو حضرت قبله (خليل رح) جن پڌائيندا هئا، اهو هي ته انگريزن سان مقابلو هلندي، پاڻ هڪ اهڙي هيٺانهين جابلو گهاٽيءَ ۾ پهتا، جتي تن طرفن کان مٿان جبل جي چوٽين تي انگريزن جي فوج ويٺل هئي، جن هيٺانهن رستن تي فائرنگ لاءِ توپون فت ڪري ڇڏيون هيون. تن طرفن کان رستو بند ۽ دشمنن جي گهيري ۾ هو، نڪرڻ جو رستو صرف هڪڙو هو، پر انهيءَ رستي ۾ به هڪڙي جابلو چوٽي تي هڪ وڏي چوڪي هئي. اتي به مٿان فوج ويٺل هئي. اونداهي رات هئي. رات ۾ ئي انهيءَ رستي تان لنگهي نڪري وڃڻ وڌيڪ بهتر هو. حضرت صاحب رح جن سان پنج سؤ مجاهدن جو جٿو گڏ هو. انهن کي مخاطب ٿي چيائون ته اوهان توڪل رکي، چادر يا پتڪي سان منهن ڍڪي، منهنجي پٺيان تڪڙا هلندا اچو. رب پاڪ اسان سڀني جي حفاظت ڪندو. ائين چئي، پاڻ اڳيان ٿيا. پٺيان مجاهدن

جو لشڪر هلندو رهيو. رستي ۾ مٿين جابلو چوڪي واري فوج حرڪت ۾ اچي وئي. جن زبردست گولين جو مينهن وسائي ڏنو، پر ڪو به مجاهد پنهنجي گس کان تڙيو ڪونه. سامهين جبل تي محفوظ غارون هيون، اتي پهچڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا. خبرگيري لاءِ مشعلون ٻاري، هڪ ٻئي کي ڏٺائون، ته گوليون سندن ڪپڙن ۾ جهٽيون پيون هيون. ڪن مجاهدن ته پنهنجن کيسن مان چٽل گولين جا پڪ پري ٻاهر ڪڍيا. گولين کي ڪپڙن مان پار ٿيڻ جو حڪم رب پاڪ نه ڏنو هو. ڪنهن کي ڪابه رهڙ نه آئي. صبح ٿيڻ سان حضرت صاحب رح جن جو ابي حملي جو حڪم ڏنو. مجاهد سمورا وڏا ماهر نشاني باز هئا. ٿوري ئي دير ۾ انهيءَ چوڪي تي موجود سڀ ڪافر چونڊي ختم ڪيائون.

اقوال خلفاء راشدین رضی اللہ عنہم اجمعین

- انهي ڏينهن کي ياد ڪري روئندو ڪر جيڪو بنا نيڪي جي گذري ويو.
سيدنا ابوبڪر صديق رضی اللہ تعالیٰ عنہ
- پوڙهين کان اڳ ۾ جواني کي ۽ موت کان اڳ ۾ پورهين کي
غنيمت ڄاڻ
سيدنا عمر فاروق رضی اللہ تعالیٰ عنہ
- جيڪڏهن تون ڪنهن گناهه تي آماده آهين ته پوءِ اوهو ڪنهن اهڙي
جاءِ تي ڪر جتي خدا نه هجي.
سيدنا عثمان غني رضی اللہ تعالیٰ عنہ
- قرآن پاڪ اهڙي دري آهي جنهن مان توهين آخرت وارو جهان ڏسي
سگهو ٿا.
سيدنا علي المرتضيٰ رضی اللہ تعالیٰ عنہ

تذکرہ

قدوه السالکين شمس العارفين حضرت
آقا خواجه شاه محمد حسين جان
سرهندي مجددي رحمة الله عليه (جد امجد
حضرت قبله خليل رح قد سره)

وقت جو نامور عالم دين، نامور، حاذق حڪيم،
فقيد المثل شاعر، اديب ۽ وقت جو روحانيت جي بلند ترين
رتبي تي فائز، كامل اڪمل ولي، اعليٰ حضرت آقا خواجه
شاه محمد حسين جان رحمة الله عليه قنڌار افغانستان جي
علائقي رغستان ۾ سن ۱۲۸۸ھ ۾ سراج الاوليا قطب ارشاد
حضرت شاه عبدالرحمان مجددي سرهندي رحمة الله عليه
جي گهر ۾ تولد ٿيو. پاڻ سندن اولاد ۾ سڀ کان ننڍا هئا.
اڃا ايام طفلي ۾ ئي هئا، ته سندن عظيم المرتبت والد
انگريزن ۽ سندن حواريبن خلاف علم جهاد بلند ڪيو ۽ پوءِ
هن صغير مجاهد جا راتيون ۽ ڏينهن پنهنجي والد گرامي وڏي
پاءُ ۽ هزارين مجاهدين اسلام سان گڏ پٿريلو زمين جابلو
ٽڪرين، دشوار تنگ و تاريڪ غارن، چوٽين ۽ گهاٽين ۾
رسم شبيري ادا ڪندي گذريا. جنهن وقت حضرت قطب
ارشاد رح جن افغانستان مان هجرت ڪري سنڌ ۾ آيا، ان
وقت سندن هن فرزند جي عمر نو سال هئي. پاڻ مڪمل
تعليم سنڌ ۾ حاصل ڪيائون. علامه حافظ محمد يوسف
ٽڪڙائي ۽ مولوي لعل محمد متعلوي کان علاوه ڪجهه ٻين به

مقتدر عالمن کان شرف تلمذ حاصل ڪيائون. ننڍپڻ کان ئي سندن اعليٰ ذهن ۽ بيمثال حافظو ضرب المثل هئا. قرآنِ حديث، فقه، منطق، نحو، رياضي ۽ بلاغات وغيره ۾ سندن ڪمال کي ڏسي، خود سندن استاد به ڊنگ رهجي ويندا هئا. ملڪ جا جيد عالم فاضل، سندن آڏو طفل مکتب پيا لڳندا هئا. سندن گفتگو ۾ قوت استدلال، موثر طرز بيان ۽ قادرالڪلامي جا عجيب جوهر هئا. فن طب ۾ کين وڏي مهارت حاصل هئي. طبي تحقيق ۾ سندن اعليٰ بصيرت اڳيان صدين جا تجربا هيچ هئا. سندن دوا جو اثر تير به هدف هو. شعر و شاعري جو سلو به ننڍپڻ کان ئي سندن گلشن طبع ۾ سرجي چڪو هو. جنهن اڳتي هلي کين پارسي ۽ عربي جو باڪمال ۽ يگانه روزگار شاعر بنايو. شاعري ۾ پنهنجو تخلص سرهندي لکندا هئا. سندن مجموعو ڪلام ”خيابان سرهندي“ جي نالي سان ۱۶۶ صفحن تي مشتمل، سندن حياتي ۾ ئي ڇپجي چڪو هو. پوئين دور جا اشعار اڃان غير مطبوع آهن.

سنه ۱۳۲۹ھ ۾ تڪڙ مان لڏي پهرين حيدرآباد ۽ پوءِ ضلعي ٿرپارڪر ۾ زمينون خريد ڪري، ساماري تعلقي جي ديهه ولاسي ۾ پنهنجو ڳوٺ قائم ڪري، اتي مستقل آباد ٿيا. ساماري تعلقي ۾ ساڍا چار هزار ايڪڙ ۽ عمرڪوٽ تعلقي ۾ ساڍا ٽي سؤ ايڪڙ زمين ورتائون. پاڻ خوددار، تنهنائي پسند ۽ سيرنفس انسان هئا. پنهنجي والد ماجد جي هزارين بااثر ۽ تونگر مريدن سان زماني سازي واري راهه و رسم، اڪل منقطع ڪيائون. وٽن ماڻهو مريد ٿين ايندا هئا ته ائين ڪي

سندن وڏي پيءُ ۽ هن گادي جي سجاده نشين وٽ وڃڻ جو مشورو ڏيندا هئا. پوءِ به ڪافي ماڻهو اهڙا هئا، جيڪي وٽائين ڪسب فيض ۾ ڪامياب ٿيا. سندن ڪاڏو ۽ لباس نهايت سادو هوندو هو ۽ رهائش به هڪ مختصر جاءِ ۾ اختيار ڪيائون. قلندرانه طبع جا مالڪ هئا، پر انهيءَ ۾ به پنهنجو اعليٰ وقار قائم رکيائون. ڪنهن به ڪم لاءِ ڪنهن وڏي آفيسر توڙي وڏي جاگيردار وٽ هلي نه ويا. فياضي ۽ جود و سخا ۾ سندن ڪو به ثاني نه هو. سندن دسترخوان تي سوين مهمان هر وقت موجود هوندا هئا. ديني مدرسن، مسڪينن، محتاجن ۽ ضرورتمندن جي وٽن باقاعده لسٽ هوندي هئي، جن کي وقت بوقت وڏيون مالي مددون ڏيندا هئا. سندن گهڻو وقت عبادتن ۽ ذڪر و فڪر ۾ گذرندو هو. رڳو ڏينهن جا ڪجهه ڪلاڪ خلق خدا جي خدمت لاءِ وقف ڪيا هئائون. سندن گهرو زندگي رنج و الم جي لڳاتار مرحلن مان گذري. فقط هڪڙي نياڻي کان سواءِ باقي سندن سڄو اولاد سندن حياتيءَ ۾ ئي گذاري ويو. سڀ کان پهرين هڪ نوجوان ۽ حسين و جميل فرزند حضرت آقا محمد يعقوب جان رح لوس جي هلندڙ وبائي بيماري ۾ لقمه اجل بنجي، کانئن وڇڙي ويو. ساڳي بيماري ۾ سندن هڪ نياڻي به وفات ڪئي. ايندڙ ڪجهه سالن ۾ سندن ٻه حرم محترم ۽ ٻه ٻيون نياڻيون به وفات ڪري ويون. آخري عمر ۾ سندن وڏو فرزند ۽ خلف الرشيد حضرت خواجه شاهه محمد اسماعيل جان روشن رح به کين داغ مفارقت ڏئي ويو. پاڻ اوهي سڀ صدمو وڏي تحمل ۽ حوصلي سان سنئون ۽ پنهنجي نالي جي شان مطابق

حسيني صبر و استقامت جي ياد تازي ڪندا رهيا. پنهنجي درد غم جي ماجرا سندن هڪ پارسي غزل جي هڪ مصرع ۾ ڪيائون، جنهن جو مطلب هي آهي ته منهنجو مثال نرگس جي انهيءَ گل وانگي آهي، جيڪو موسم بهار ۾ به نه ڪڏهن تڙيو ۽ نه ڪڏهن مهڪيو. سن ۱۳۶۷ھ ۾ پاڻ هن دار فاني مان رحلت ڪري ويا. ٻئي ڏينهن سندن جسد خاڪي درگاهه مقبره شريف ۾ پنهنجي والد ماجد ۽ وڏي پيءُ جو ابدي پاڙو وڃي وسايو.

بناکردند خوش رسمے بخاک و خون غلطيدين
خدا بخشد هم اين عاشقان پاک طينت را

قرآن پاڪ جون برڪتون

قيوم الزمان حضرت قبله خواجه محمد ابراهيم جان خليل رحمة الله عليه ڪنهن به سفر تي روانگي وقت سواري تي ويهڻ شرط هي آيت سڳوري.. فـاللهـ خـيراً حافظا وهو ارحم الراحمين.. پڙهندا هئا ۽ گڏ هلڻ وارن کي به هي آيت پڙهڻ جو تاڪيد ڪندا هئا ته جيئن سفر محفوظ ۽ پرسڪون رهي.

ڳوٺ ۾ جڏهن به ڪو باهه لڳڻ جو واقعو پيش ايندو هو ته هڪدم اتي پهچي انهي گهر جي مٿي يا پٿر کڻي انهي تي آيت سڳوري... وقلنا يانار ڪوني بردا سلام علي ابراهيم.. پڙهي اوهو پٿر باهه ۾ اڇلائيندا هئا ته باهه جو زور ٿئي پوندو هو اوهان اڳتي وڌي نه سگهندي هئي ۽ جلد قابو ۾ اچي ويندي هئي.

گجگوڙ واري برسات ۾ وچ ڪرڻ ۽ گهڻي برسات جي نقصان کان بچڻ لاءِ قرآن پاڪ جي سوره سڳوري.. لائيلف قريش.. بار بار پڙهڻ جو تاڪيد ڪندا هئا.

تذکرہ

اعليٰ حضرت آفتاب ولايت رهبر شريعت و طريقت
قبلہ آقا خواجہ شاہ محمد اسماعيل جان روشن
رحمة الله عليه (والد ماجد حضرت قبلہ خليل رح)

شمس العارفين، حضرت خواجہ شاہ محمد حسين
جان رح جو فرزند اکبر ۽ قطب ارشاد حضرت خواجہ شاہ
عبدالرحمان مجددی سرهندي رح جو پوٽو حضرت خواجہ شاہ
محمد اسماعيل جان روشن رح سن ۱۳۰۷ھ ۾ موجودہ تڪڙ
(وسي ملوک شاہ) ۾ پيدا ٿيو. سندن ولادت ۽ پرورش هڪ
اهڙي عظيم المرتبت گهراڻي جي آغوش علم و عرفان ۾ ٿي،
جنهن جو شان ۽ مان هر دور ۾ لاثاني ۽ لافاني هو. حضرت
قطب ارشاد رح جن پنهنجي هن پياري پوٽي جي باري ۾
ڪيترين ئي بشارتون ڏنيون. سن ۱۳۱۲ھ ۾ کين علامه
حافظ محمد يوسف تڪڙائي جي مڪتب ۾ ويهاريو ويو،
جيڪو سندن والد ماجد جو به استاد هو. انهيءَ وقت درس و
تدريس جو گهڻو بار علامه حافظ محمد يوسف جي ناسازي
طبع جي ڪري سندس نامور عالم ۽ اديب فرزند علامه حافظ
محمد هارون ”دلگير“ جي سر تي هو، جيڪو پنهنجي بزرگ
والد جي وفات کان پوءِ حضرت قبله روشن سائين رح جو
باقاعده استاد بنيو. حافظ صاحب وٽ پاڻ قرآن پاڪ سنڌي
پارسي ۽ عربي جو درس نظامي جو مڪمل ڪورس پڙهيائون.

انهيءَ کان علاوه سادات گهراڻي جي هڪ جيد عالم فاضل ۽ اديب علامه قاضي اسدالله شاهه ”فدا“ وٽ به پاڻ ڪجهه مٿيان ڪتاب پڙهيا، جنهن جو مڪتب دار هو. شعر و شاعري جو علم عروض به پنهنجن هنن ئي استادن کان حاصل ڪيائون. اهڙي طرح تڪڙ جي علم و ادب جي افق تي حضرت قبله روشن سائين رح جي صورت ۾ هڪ نئون آفتاب طلوع ٿيو. قدرت کين ڪمال جو ذهن عطا ڪيو هو. ڏکين ۽ بليغ محاورن، ڪافين، تشبيهن، تمثيلن سان پرپور طويل پارسي ۽ عربي غزل ائين لکندا ويندا هئا، جن اوهي کين اڳي ئي ياد هئا. ساڳي ئي مهارت ۽ قابليت سندن شرعي تحريرن، فقهي مسئلن، حديث و تفسير جي عبارتن، حوالن ۽ تشریحن لکڻ وقت نظر ايندي هئي. ويهن سالن جي عمر ۾ سندن شادي سندن چاچي غوث الزمان حضرت خواجه شاهه محمد حسن جان رح جي گهران ٿي، جيڪو سندن مرشد به هو. انهيءَ وقت تائين اڃان سندن ڪٽنب تڪڙ ۾ ئي هو شادي جي ٻن سالن بعد هي ڪٽنب ڳوٺ پير سرهندي تعلقي ساماري ۾ مستقل آباد ٿيو. انهيءَ زماني ۾ برصغير ۾ انگريزن جي خلاف آزادي جي تحريڪ زور شور سان هلي رهي هئي. حضرت قبله روشن سائين رح جن تحريڪ خلافت ۾ شامل ٿي، هن جدوجهد ۾ پرپور حصو ورتو. پاڻ تحريڪ جي گڏجاڻين، جلسن جلوسن ۽ ملڪ گير سرگرمين ۾ پيش پيش رهيا. ڪجهه سالن بعد جڏهن مسلمانن جي سياسي قيادت جون واڳون مسلم ليگ ورتيون ته پاڻ انهيءَ ۾ شامل ٿيا ۽ تحريڪ پاڪستان واري

سياسي مهم ۽ ملت اسلاميه کي مسلم ليگ جي پليٽ فارم تي اٿڻ لاءِ اهم ڪردار ادا ڪيائون. هڪ دفعي مسلم ليگي اڳواڻن سان گڏ ۽ ٻئي دفعي عالمن جي هڪ وفد ۾ قائداعظم محمد علي جناح سان مليا. انهيءَ عرصي دوران سکر ۾ مسجد منزل گاه وارو زبردست جذباتي تنازعو اٿيو. پاڻ مسلم ايڪشن ڪميٽي جي اپيل تي اتي به سوين سرفروشن مجاهدن سميت پهچي ويا. سندن سيني ۾ هر وقت ديني غيرت حميت ۽ جذبه ايماني جو سمنڊ پلٽندو هو. ڪابه ڳالهه خلاف شرع ڏسندا هئا ته هڪدم ميدان عمل ۾ نڪري ايندا هئا. مسلم ليگ جي مرڪزي قيادت کين مسلم ليگ ضلعي ٿرپارڪر جو تاحيات صدر مقرر ڪيو. انهيءَ عهدي تي ڪجهه سال رهيا ته کين داعي اجل جو سڏ ٿيو.

عام زندگيءَ ۾ بيحد رحمدل، تهجدگذار، شب بيدار، ياد الاهي ۾ گريه زاري ڪرڻ وارا، زهد ۽ تقويٰ انهيءَ حد تائين جو خانداني زمينون ۽ باغات، جيڪي اڃان گڏيل هئا، کين جدا تقسيم ۾ نه مليا هئا، اتان ڪابه شيءِ، ڪو به ميوو وغيره حضرت صاحب وڏي جي اجازت کان سواءِ ڪڏهن به استعمال نه ڪيائون. تحريڪ پاڪستان دوران صحيح يا غلط ايها ڳالهه مشهور ٿي ته تامر چيني جا ٿانو جيڪي پرڏيهه جي غيرمسلم ملڪن مان نهي ايندا هئا، انهن جي پالش لاءِ جيڪو روغن استعمال ٿئي ٿو، انهيءَ روغن ۾ مرون جي چرٻي ملائي وڃي ٿي. انهيءَ افواه کان پوءِ تامر چيني جا ٿانو پوري عمر نظر کان ئي پري رکيائون. انگريزن جي ٺاهيل جن به شين جي بائڪاٽ جي اپيل ڪئي وئي، پاڻ انهيءَ تي سختي سان عمل ڪيائون. اڪثر کاڌي جا ڪپڙا پائيندا هئا. افغاني

لنگي ۽ ململ جو پتڪو ٻڌندا هئا. سخاوت ۽ فياضي ايڏي جو وٽن جيڪي به هوندو هو، اوهو سوالين ۽ ضرورتمندن کي ڏئي ڇڏيندا هئا. ڪڏهن ته وٽن ڪجهه به نه بچندو هو. سندن حلقه احباب نهايت وسيع هو، جنهن ۾ عالمن، عابدين، شاعرن، اديبن، طبيبن، هنرمندن، راڄن ۽ برادرين جي معززين سميت هر طبقي جا ماڻهو شامل هئا. تڪڙ جي ماڻهن سان سندن خاص قرب هوندو هو. اتان ڪو به ماڻهو ايندو هو ته سڀ مصروفيتون ڇڏي، ساڻس رهائڻ ۾ مشغول ٿي ويندا هئا. تڪڙ مان لڏڻ کان پوءِ رڳو هڪ دفعو سيد حاجي عبدالحكيم شاهه جي وفات وقت اتي ويا. هي اوهو ڳوٺ هو، جيڪو سندن بزرگن جو سنڌ ۾ پهريون وطن هو. هن ئي ڳوٺ ۾ پاڻ ڄاوا، پليا ۽ نپنا. هتي جي ئي مدرسن ۾ پڙهي، علم و فضل جي دستار سر تي سجايائون. سندن جواني جو ابتدائي زمانو به هتي ئي گذريو. اوهي ماڻهو، اوهي مڙيون، اوهي ماڳ، اوهي مڪان سڀ ساروڻيون ياد ڪري سندن نيٺن مان نير وهندا رهيا. اڄ سندن عمر مبارڪ جو سج لڪن تان لڙي رهيو هو، پرئين پار هلڻ وارا سامونڊي وڻجارا پڳهه چوڙي رهيا هئا ۽ سامي سناسي پورب جو پنڌ پڇي رهيا هئا. عام مسلمانن جي ذهني تربيت لاءِ ”الاصلاح“ نالي هڪ رسالو جاري ڪيائون، جيڪو ڪجهه وقت لاڳيتو هليو. ”ديوان روشن“ سندن پارسي ۽ عربي غزلن جو اوهو يادگار مجموعو ڪلام هو، جنهن هر ذهن تي سندن اعليٰ ادبي بصارت ۽ بصيرت جي ڌاڪ وڀاري ڇڏي. ”خطبات روشن“ ڪتاب ۾ سندن سنڌي خطبا هئا انشاءِ روشن ڪتاب انشاءِ جامي جي طرز تي. جديد قسم جي خيالي مضمونن سان سينگاريلو ويو هو. هيءُ

مجموعو پارسي زبان ۾ هو. ”جواهر نفيسه“ سندن ڪتاب پارسي ۾ هو، جنهن ۾ تصوف جهڙي خشڪ موضوع کي اهڙي سهڻي نموني بيان ڪيو اٿن، جو ڪتاب هڪ دفعو پڙهي، بار بار پڙهڻ تي دل چاهيندي. ”نسيم چمن“ (غير مطبوعه)، گلستان ۽ بوستان جي طرز تي پارسي حڪايتن ۽ نصيحتن تي مشتمل قلمي حالت ۾ موجود آهي.

اولاد

سندن پنجن فرزندن مان حضرت قبله حاجي محمد اسحاق جان رحمة الله عليه تاريخ وفات ۸ دسمبر ۱۹۷۵ع سڀ کان وڏا فرزند هئا. حضرت قبله خواجه محمد ابراهيم جان خليل رحمة الله عليه تاريخ وفات ۴ جون ۲۰۰۲ع سندن ٻيو نمبر فرزند هئا. حضرت قبله حاجي عبدالمجيد جان رحمة الله عليه تاريخ وفات ۲۸ آڪٽوبر ۲۰۰۲ع سڀ کان ننڍا فرزند هئا. سندن ٻه ٻيا فرزند فضل الله جان ۽ عبدالحئي جان تمام ننڍي عمر ۾ وفات ڪري ويا. انهيءَ کان علاوه ڪين چار نياڻيون به هيون، جن مان ٻن نياڻين جو اولاد موجود آهي. حضرت قبله روشن سائين رح دوران علالت سن ۱۳۶۱ھ ۾ ڪراچي ۾ وفات ڪري ويا. پسماندگان ۾ سڄي اولاد کان علاوه عمر رسیده والد کي به سوڳوار ڇڏي ويا.

سندن مرقد مبارڪ درگاه مقبره شريف ۾ والد گرامي ۽ ننڍي پيءُ حضرت آقا محمد يعقوب جان جي ڀر ۾ آهي. ساڳي قطار ۾ سندن عظيم المرتبت فرزند حضرت قبله خليل رح جن به آرامي آهن.

عمر ها در کعبه و بت خانہ مے نالد حیات
تاز بزم عشق یک دانائے راز آید برون

ولادت باسعادت حضرت شيخ الشيوخ و مخدوم
المخاديم فخر المشائخ نقشبند قيوم الزمان قبله
آقا خواجه محمد ابراهيم جان مجددي سرهندي
المتخلص "خليل" فاروقي نقشبندي رحمة الله عليه قدس سره

حضرت قبله خواجه شاه محمد اسماعيل جان روشن
جا فرزند ثاني حضرت قبله آقا خواجه محمد ابراهيم جان
خليل جن تاريخ ۱۳ رمضان المبارڪ سن ۱۳۳۴ھ سومر
جي رات تندي سائينداد ۾ پنهنجي ناني سائين غوث الزمان
حضرت خواجه شاه محمد حسن جان رح جي گهر تولد ٿيا.
اوها مبارڪ گهڙي رحمت خداوندي جي نويد هئي. ڏکڻ اوڀر
جي هڪ ڏورانهين ڏيهه جي انهن لکين اڙين اگهن ۽ آسائتن
لاءِ جن جي اوجاڳيل اکين ۾ عمر ڀر جا اوسيترا ڏک ڏنجهه ۽
اهنج هئا، سندن والد ماجد ۽ جد امجد پنهني بزرگن پنهنجي
هن لاکيئي لال جي تاريخ ولادت تي مبني منظوم پارسي ۽
سندي پرمسرت اشعار لکيا. اظهار تشڪر طور بارگاهه
خداوندي ۾ جيڪو جدا جدا حمديه خراج پيش ڪيو ويو،
تنهن ۾ نومولود وقت جي هن عظيم انسان لاءِ اڳي جا انعام
واڪرام ۽ نيڪ تمنائن سان گڏ سندس فضل و ڪمال بابت
ڪيتريون ئي بشارتون درج هيون. نالو مبارڪ سندن والد
ماجد جي نالي جي نسبت سان محمد ابراهيم سندن ڏاڏي
پاڪ رکيو. ڏهن ٻارنهن سالن جي عمر ۾ جڏهن پاڻ شعر و
سخن جي گلستان سروسنبل ۾ قدم رکيائون ته کين تخلص
"خليل" سندن والد ماجد ڏنو. جيڪو اڳتي هلي سندن اصل

نالي جي شناخت بنجي ويو. پاڻ ايام طفلي کان ئي پنهنجي جد امجد (ڏاڏي پاڪ) جي خصوصي نگاهه ڪريمانه ۾ رهيا. جيڪو سندن مورث اعليٰ به هو ته مربي محسن ۽ معلم به هو. ڏاڏي جي پوٽي سان ۽ پوٽي جي ڏاڏي سان محبت ضرب المثل هئي.

تندو سائينداد سندن ناناڻو ڳوٺ هو، جتي سندن اچڻ وڃڻ گهڻو ٿيندو هو. پاڻ اتي جي مدرسي ۾ مرحوم مولوي عبدالقبوم بختيارپوري وٽ ڪجهه وقت پڙهيا به هئا، باقي تعليم سڄي پنهنجي ڳوٺ جي مدرسي ۾ مختلف عالمن کان حاصل ڪيائون، جنهن جو تفصيلي ذڪر اڳتي ايندو.

علم و فضل

رب پاڪ کين تمام وڏو علمي مقام عطا ڪيو هو، جنهن جو اعتراف پوري ملڪ جي اڪابر عالمن، فقيهن، محدثن ۽ مفسرن به ڪيو آهي. جيتوڻيڪ سندن پهريان استاد مولوي عبدالرحيم دل، مولوي غوث محمد پرڳڙي ۽ مولوي عطاءُ الله ديوبندي چڱا رواجي عالم ۽ سٺا مدرس هئا، پر پوءِ درس نظامي جي تڪميل جي آخري مرحلن ۾ کين جن بلند پايه ۽ مايه ناز عالمن وٽان شرف تلمذ حاصل ٿيو، اوهي هئا سندن جد امجد غزالي دوران حضرت خواجه شاهه محمد حسين جان رحمة الله عليه ۽ ڪجهه وقت لاءِ هن ئي خاندان جو علوم اسلامي جو هڪ پيو در بي بها حضرت علامه صاحبزاده محمد معصوم جان (افغاني) رحمة الله عليه. درس و تدريس کان فراغت بعد ڪجهه وقت سندن ڏاڏي جي قائم

ڪيل ڳوٺ واري مدرسي ۾ پڙهائيندا رهيا ۽ پوءِ علوم طب پڙهڻ لاءِ دهلي هليا ويا، جتي جامع طبيه ڪاليج دهلي ۾ هڪ سال جي تعليم کان پوءِ سندن ڏاڏي جي گهڻي اصرار تي واپس آيا ۽ طب جو باقي نصاب به کين حضرت صاحب (جد امجد رح) پڻ مڪمل پڙهايو. انهيءَ زماني ۾ سندن گهڻو وقت مطالعي ۽ علمي تحقيق ۾ گذرندو هو. اهڙا مستند ڪتاب، جيڪي درس نظامي جي باقاعده نصاب ۾ شامل نه هئا، يا ضخامت جي ڪري نه پڙهايا ويندا هئا، پاڻ انهن ڪتابن جو ڳوڙهو ۽ سير حاصل مطالعو ڪيائون. انهن ۾ ترمذي شريف، ابن ماجه، تفسير بيضاوي، درمختار ۽ شامي وغيره شامل آهن.

عربي کان علاوه فارسي ۽ اردو ٻولين ۾ فقهي علوم جو سمنڊ جهاڳڻ لاءِ سندن مطالعي ۽ هم وقتي رهنمائي لاءِ فتاويٰ عالمگيري، فتاويٰ رضويه ۽ بهار شريعت جهڙا ضخيم ترين ڪتاب وٽن رهندا هئا. سندن باقاعده قائم ڪيل ڪا لائبريري نه هئي، پوءِ به کين جيڪي آباؤ اجداد جي ميراث مان هزارين ناياب ڪتاب مليا، اوهو بيش بها ذخيرو وڏي اهميت سان سنڀالي رکيائون ۽ وقت بوقت انهيءَ مان استفادو ڪندا رهيا. علوم و فنون تي لکيل جيترو مواد سندن ڪتب خاني ۾ هو، ايترو ئي مواد رب پاڪ سندن سيني ۾ سمائي چڙيو هو. مشڪل کان مشڪل مسئلي جو جواب بغير ڪتاب ڏسڻ جي به في البداهه ڏيندا يا لکندا هئا. عربي ۽ فارسي تحريرون نهايت رواني سان ۽ فصيح و بليغ

انداز ۾ لکندا هئا. جن به مسئلن تي سڄي سنڌ ۾ ڪٿي به فتوائون جاري ٿين، اوهي ايسٽائين نامڪمل ڄاڻيون وينديون هيون، جيسين انهن تي سندن تصديق ۽ دستخط نه ٿئي. منجهيل مسئلن تي رهنمائي لاءِ جيد علماء به ساڻن رابطو ڪندا هئا. سندن علمي ديني ۽ ملي مقام جو اندازو انهيءَ مان ڪري سگهجي ٿو ته ۱۹۷۹ع ۾ جمعيت العلماءِ پاڪستان جي طرفان رٿيونڊ ۾ ”ڪل پاڪستان سني ڪانفرنس“ منعقد ڪئي ويئي، جنهن ۾ ڏيهي ۽ پرڏيهي ملڪن مان هزارين علماء ۽ مشائخ شريڪ ٿيا. جڏهن ته عام ماڻهن جو اندازو ويهن لکن کان به وڌيڪ لڳايو ويو. هن تاريخ ساز اجتماع جي ٽن اجلاسن مان پهرين اجلاس جي صدارت اتفاق راءِ سان ڪائون ڪرائي وئي. پاڻ جماعت اهل سنت جا تاحيات ضلعي صدر، ڪافي وقت سنڌ جا صدر ۽ جمعيت العلماءِ پاڪستان سنڌ جا سينيئر نائب صدر به رهيا. سنڌ صوبائي زڪوة ڪائونسل جي ميمبر طور به سندن ڪارڪردگي هميشه ياد رکي ويندي، جتي پاڻ زڪوة جي امور کان علاوه اهل سنت و جماعت جي وڌ کان وڌ مدرسن کي زڪوة فنڊ مان مستقل امداد ڏيارڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيائون.

درس نظامي جي فارغ التحصيل علماء جي سنڌ کي ايم اي جي برابر ڊگري قرار ڏيڻ واري مهم ۾ به پاڻ شامل رهيا، جيڪو مطالبو آخرڪار حڪومت تسليم ڪيو ۽ اڄ سينيٽ ۽ قومي اسيمبلي ۾ علماء جو وڏو تعداد موجود آهي.

عبادت و رياضت

زندگي کي الله جي امانت سمجهڻ ۽ الله جي عبادت کي زندگي جو نصب العين بنائڻ، اهل الله جو محبوب شيو هوندو آهي. جسد خاڪي ۾ آدم جو روح ڦوڪڻ وقت ۽ اوهي روح جيڪي عالم هستي ۾ جاندار جسم جي شڪل وٺي قيامت تائين ايندا رهندا، انهيءَ ويل ذات باري تعاليٰ کانئن ”الست بربکم“ جو سوال پڇي، کانئن ”قالوا بلي“ جو عهد و پيمان ورتو هو، اوهو عهد و پيمان ڪهڙي بندي پنهنجي مالڪ سان نڀايو، اوهو ڏسڻ پرکڻ ۽ عمل ڪرڻ لاءِ بندي کي مالڪ طويل عرصو زندگي ڏئي ٿو ۽ وري زندگي کي رنگ برنگي نعمتن سان پري، منجهس ايهو احساس پيدا ڪري ٿو ته هي ڪل انعام ۽ اڪرام انهيءَ خلقڻهار جا آهن، جنهن سندس جسم جو روح پيدا ڪرڻ وقت انهيءَ کان هڪڙو قول ورتو هو. اوهو قول، جنهن به ياد رکيو، انهيءَ ڪڏهن به پاڻ کي ياد الاهي کان غافل نه رکيو. اوهو بندو پنهنجي معبود اڳيان نه سجدا ڪندي ٿڪي ٿو ۽ نه رکوع قيام ڪندي، نه کيس ڏينهن جي روشنيءَ ۾ زندگيءَ جو چهچتو ڏسڻ جي تمنا ۽ نه رات جي فرحت بخش هوائن ۾ آرام جو الڪو. هن پنهنجو جيءُ جانب سان جوڙي هڏ چم مان حرص و هوا ڪڍي سڀ ڪجهه الله ڪارڻ لٽي ڇڏيو. اهڙن خدا جي محبوب ۽ مقرب بدن ۾ حضرت قبله رح جن جي ذات پاڻيڪات به شامل هئي جنهن سن شعور کان عالم مستور تائين پنهنجي آڳي سان اوريو شرق بندگي ۾ نه کين وقت ياد هو ۽ نه فرضي

نفلي نمازن جو احساس هر وقت سر سجدي ۾ ۽ روح جو رشتو رب سان ڳنڍيل. تهجد ۽ اشراق جي نمازن کي فرض اول سمجھي ادا ڪيائون ۽ باقي شڪرائي جا نوافل تن جو ته ڪو حساب ئي نه هو. سندن چوڻ مطابق ته هڪ دفعي محويت جي عالم ۾ مصلي تي هئا ته هڪ نوراني صورت بزرگ آيو ۽ چوڻ لڳو ته روز آڏي جو سوره ڪهف پڙهندو ڪر، تجليات الاهي ڏسندين. انهيءَ کان پوءِ پاڻ ٻارهن رڪوع ۽ هڪ سو ڏهه آيتن واري قرآن پاڪ جا هي سوره سڳوري تي چار آيتون روز ياد ڪندي، مهيني ڏيڍ ۾ مڪمل ياد ڪيائون ۽ پوءِ پوري عمر آڏي مهل قاعدي ۾ ويهي، باقاعدگيءَ سان پڙهندا رهيا. اٺن وقتن تهجد پڙهي ليٽي پوندا هئا. فجر جي نماز تي مسجد ۾ وڃي نماز بعد مراقبو ڪرائيندا هئا ۽ جڏهن سج اڀري مٿي ايندو هو ته اشراق جي نماز مسجد ۾ پڙهي گهر ايندا هئا. انهيءَ کان سواءِ ارضي و سماوي حالتن جي تناظر ۾ نفلي نمازون به پڙهندا هئا. چند گرهڻ ۽ سج گرهڻ وقت خاص نمازون پڙهندا هئا ۽ طويل دعائون گهرندا هئا. ڪنهن مسلمان جي جنازي جو ڄاڻ ٿيندو هو ته اتي پهچي جنازي نماز پاڻ پڙهائيندا هئا. عيد جون نمازون به گهڻو زمانو پاڻ پڙهائيندا هئا.

زهد ۽ تقويٰ ۾ سندن جوڙجيس ڪو به نه هو. پرايو ڪڪ به ڪنهن وڏي چپ وانگي ڳرو لڳندو هئس. جيڪي شيون حلال ڄاڻندا هئا، اوهي ئي سندن عذا هيون. ڪاڌو تمام ٿورڙو کائيندا هئا. اوهو به سادو مهمانن لاءِ ته خاص اهنتمام ڪرائيندا هئا، پر پاڻ عموماً ڏينهن ۾ گهٽ ۾ گهٽ

هڪ دفعو کير يا لسي سان رڪي ماني کائيندا هئا. اوهان به بلڪل ٿوري هميشه سڀر نفس رهندا هئا. دنيا جي سڪ لذت ۽ آرام کان بي نياز هوندا هئا. دعوتن ۽ بي مقصد گڏجاڻين کان احتراز ڪندا هئا. ذاتي زندگيءَ ۾ نمود و نمائش کان ڪين سخت نفرت هئي. سادي غذا، سادو لباس، سادي رهائش ۽ سادو انداز و ضعداري. سندن وچاڻو پت تي رهيو ۽ پت تي ئي سمهندا هئا. ڪپڙا ڪڏهن به ڏوٻي کان نه ڏوٽارايائون. چاڪاڻ ته ڏوٻي جي بڻي ۾ موجود سندن ڪپڙن کي امڪاني بليتي لڳڻ جو خدشو رهيو ٿي. نوان ڪپڙا ڪنهن هندو يا ڪنهن به غير مسلم درزي کان نه سبائيندا هئا. جيڪڏهن ڪو خلوص ۽ بي غرض و غايت ڪا شيءِ ڪين ڏيندو هو ته اوهان قبول ڪندا هئا. عام دعوتن تي سندن وڃڻ جو اتفاق تمام گهٽ ٿيندو هو. اڪثر اسان پتن مان ئي ڪنهن کي يا ڪنهن جماعت واري کي سندن طرفان وڃڻ جو حڪم ٿيندو هو. اهڙي موقعي تي سندن نمائندگي ڪرڻ واري کي اتي ڪا به شيءِ قبول ڪرڻ جي سخت ممانعت هئي. مريدن ۽ جماعت وارن سندن آمد کي يقيني بنائڻ جي اڀها ترڪيب ڳولي ڪڍي ته هو ڪنهن ديني جلسي جو اهم تمام ڪري، ڪين جلسي جي دعوت ڏيندا هئا. اهڙي جاءِ تي جتي دين جون ڳالهيون ٿين، الله ۽ رسول جي قانون جي سربلندي جو آواز گونجي، پاڻ اتي هر صورت ۾ پهچڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. سرڪاري کاتن مان روينيو، ايريجيشن، بينڪنگ ۽ پوليس جهڙا کاتا، جن ۾ رشوت عام آهي، انهن کاتن جي ڪنهن ملازم جي نه دعوت قبول ڪندا هئا ۽ نه ڪو ته هو رياضت (پرهيزگاري) جا اهڙا مثال اڄ جي دنيا ۾ شايد نه ملن.

شريعة

سندن ترجيحات ۾ پهرين ترجيح شريعت هئي. جهڙي طرح پاڻ شريعت ۽ طريقت ۾ يڪتا، روزگار ۽ ڪامل اڪمل نمونو هئا، ائين هر مسلمان کي شريعت جي پابندي سختيءَ سان ڪرڻ ۽ هميشه شرعي حدن ۾ رهڻ جي تلقين ڪندا هئا. هر اجتماع ۾ شرعي احڪام پاڻ به ٻڌائيندا هئا ۽ مقررين کي به ايهو تاڪيد ڪندا هئا ته اهو شرعي حوالي سان ڳالهيو ماڻهن کي ٻڌائڻ ته ڇا جائز آهي ڇا ناجائز، ڇا حلال آهي ۽ ڇا حرام. سندن اڪثر تحريرون شرعي مسئلن تي مشتمل هونديون هيون. هزارن جي تعداد ۾ لکيل سندن فتوائون ۽ سندن تصديق ٿيل فتوائون سڄي سنڌ ۾ هر خاص و عام وٽ ايسٽائين جو حڪومتي ادارن ۽ عدالتن ۾ به وڏي قدر ۽ وڏي احترام سان پڙهيو ۽ قبول ڪيون وينديون هيون. ڪن موقعن تي ته سرڪاري عدالتن مان ڪي نازڪ ۽ باريڪ شرعي معاملن حتمي فيصلن لاءِ منتقل ٿي وڌن آيا، جيڪي قرآن، حديث ۽ فقه جي روشنيءَ ۾ ڪڏهن ته پاڻ انفرادي طور ۽ ڪڏهن ٺهڻ منصب عالمن کي گهرائي، باهمي مشوري سان طئي ڪيائون. ڪيترائي دفعا ڪين شرعي قانون سازي لاءِ حڪومتي سطح تي شرعي ڪورٽ جا جج ۽ معاون جج بڻجڻ جون آڇون ٿيون ۽ اسلامي نظرياتي ڪائونسل جي رڪنيت لاءِ مٿن زور ڀريو ويو، پر پاڻ پنهنجي ضعيف العمري، صحت جي ناسازي ۽ وڏي تعداد ۾ خلق خدا جي وڌڻ ڳوٺ ۾ آمد جي ڪري ڪابه سرڪاري ذميواري قبول نه ڪيائون. ميراث بابت سندن ڪافي فتوائون اڄ به عدليه جي رڪارڊ تي موجود آهن.

صدر ضياء الحق جڏهن ملڪ ۾ شرعي نظام جي نفاذ لاءِ اسلامي نظرياتي ڪونسل ۽ وفاقي شرعي عدالت جهڙا ادارا قائم ڪري ابتدائي ڪم شروع ڪرايو، ان وقت سڄي پاڪستان جي ناميارن عالمن ۽ مشائخن کي دعوت ڏني، اسلام آباد گهرايائين ته جيئن هو مذڪوره ادارن جي رهنمائي لاءِ تجويزون ۽ مشورا ڏين. شرعي قانونسازي لاءِ قاعدا ۽ ضابطا مرتب ڪري، انهن موقر ادارن جو دائره ڪار متعين ڪن. سنڌ مان جيڪي علماء ۽ مشائخ مدعو ڪيا ويا، انهن ۾ حضرت قبله موصوف رح جن به شامل هئا. انهيءَ موقعي تي منعقدہ علماء ۽ مشائخ ڪانفرنس کان پوءِ صدر ضياء الحق ايل مهمائن کي ننڍن ننڍن گروپن جي صورت ۾ ملاقات لاءِ گهرائيندو رهيو ۽ سندن تجويزون نوٽ ڪندو رهيو. جڏهن حضرت قبله رح جن صدر سان مليا ته پاڻ ان جي آڏو سڀ کان پهرين وياج جو معاملو اٿاريائون ۽ فرمايائون ته پهرين ملڪي معيشت مان وياج جي لعنت ختم ڪريو، تنهن کان پوءِ پيا اسلامي قانون آساني سان وجود ۾ اچي ويندا. وياج الله جي غضب جو اهڃاڻ آهي. ايسٽائين قرآن و سنت جو پاڪ پاڻي مملڪت جي هر شعبي مان ڪثافتون ڏوئي پاڪ نه ڪري سگهندو، جيستائين هي ڪتو ڪوهه مان نه ڪڍيو ويندو. صدر ضياء جواب ڏنو ته هن وقت ملڪ جي سڄي معاشي ۽ اقتصادي پاليسي جو انحصار وياج جي سوڊي نظام تي آهي. انهيءَ جي خاتمي کان اڳ پهرين ان جو متبادل نظام وضع ڪرڻو پوندو. توهان جي خيال ۾ ان جو متبادل ڇا ٿو ٿي سگهي؟ پاڻ بيع السلم جي تجويز صدر آڏو رکيائون. فقهي زبان ۾ انهيءَ اکر جي معنيٰ آهي ڪچي

ٻول، جنهن ۾ اڳوات رقم ڏئي وقت اچڻ تي رقم بجاءِ جنس ورتي وڃي ٿي. انهيءَ جنس جو اگهه ان وقت ڪيترو ٿو بيهي، اوهو وٺندڙ جو پاڳ. ٻين لفظن ۾ ائين ڪڻي چئجي ته ڏيندڙ ۽ وٺندڙ ٻنهي ڌرين جي نفعي نقصان ۾ شراڪت، جيڪا جائز ۽ حلال آهي. پاڻ صدر کي ٻڌايائون ته هن وقت تائين ايهو رواج فقط زرعي شعبي ۾ خانگي طرح هلندڙ آهي، جنهن ۾ سرمايو لڳائيندڙ ڌر جي نفعي جو امڪان سو فيصد هوندو آهي. پوءِ به زميني حالتن جي مدنظر اوهان شرح ٿوري يا گهڻي گهٽجي به سگهي ٿي. پر بهرحال اوهو طريقو وياج کان پاڪ ۽ تجارت جي شرعي نظام جو حصو آهي. بينڪن ۽ ٻين ڪاروباري ادارن ۾ به بيع السلم کي مرڪزي ۽ رهنما اصول تحت آڏو رکي قاعدا ۽ قانون ٺاهي سگهجن ٿا. صدر ضياءُ الحق سندن مذڪوره تجويز ٻڌي حيران ٿي ويو ۽ چيائين ته سڄي پاڪستان جي اڪابر علماءِ سان مليو آهيان، ڪنهن به اهڙي تجويز نه ڏني. هن کين استدعا ڪئي ته انهيءَ قسم جي قانونسازي جي توهان رهنمائي ڪريو. پاڻ بذات خود اسلام آباد ۾ رهڻ کان معذرت ڪيائون ۽ چند عالمن جا نالا لکي صدر صاحب کي پيش ڪيائون ته کين انهيءَ ڪم تي مقرر ڪيو وڃي، جن جيد عالمن ۽ فقيهن جا نالا پيش ڪيائون، انهن ۾ هڪ به سنڌ جا ۽ باقي پنجاب جا علماءِ شامل هئا. انهيءَ کان پوءِ وياج جي خاتمي جا باقاعده قانون ٺهيا، اوهي پاس ٿيا. انهن جو اعلان به ڪيو ويو، پر افسوس جو پوءِ اچڻ وارين حڪومتن پنهنجن مخصوص مفادن کي آڏو رکي سپريم ڪورٽ ۾ اپيلون ڪري، انهن تي عملدرآمد روڪرائي ڇڏيو.

معرفت و طريقت

جيڪي ماڻهو سلوڪ طريقت ۽ روحانيت کي غير اهم ۽ غير ضروري ٿا سمجهن، انهن ڪائنات جي وسعتن ۾ روپوش اهي عظيم الشان ماڳ ۽ مڪان ڪونه ڏٺا آهن جن جي عظمتن ۽ رفعتن تائين مقرب بدن جي پهچ کي ڏسي انسانن جي ڏاڏي کي فرشتن سجدا ڪيا هئا. اها روحاني تعليم جنهن جي درسگاهه دل جي عميق گهراين ۾ آباد ٿيئي ٿي انهي جا اڳيان پويان سڀ سبق حضور آقاء نامدار صلي الله عليه وسلم جن پاڻ پڙهايا ۽ پوءِ اصحاب رسول وٽان معرفت الاهي جون اهي روحاني امانتون پشت به پشت منتقل ٿينديون هر صدي ۽ هر دور ۾ بندگان توحيد و رسالت جون زندگيون منور ۽ مطهر ڪنديون رهيون ۽ هي سلسلو تادم يوم حساب سمنڊ جي اڻ ڪٽ موجن وانگي اڳتي وڌندو صحرا ۽ بيابان آباد ڪندو رهندو بفضله تعاليٰ. اسان جي ممدوح حضرت قبله جن به جڏهن اوهو پلارو سفر شروع ڪيو جيڪو سندن پهرين پير طريقت حضرت خواجه نور بخش صاحب توڪلي رحمة الله عليه (دربار عاليه قلن شريف ضلع مظفر ڳڙهه) جي وفات کان پوءِ اڏورو ۽ نامڪمل رهجي ويو ته کين انهي ئي پائي جي روحاني رهبر جي تلاش ۾ زندگي جو سڀ کان طويل ڏورانهون ۽ صبر آزما سفر جو مرحلو طئي ڪرڻو پيو پاڻ فرمائيندا هئا ته انهي اڻ ڪٽ سفر ۾ مون کي ڪل چار سئو استيشنون جهاڳڻيون پيون ريل جو اڙانگو سفر پنجاب جي گرمي لڪ ۽ ٽڪاوت اوجاڳا جتي به ڪنهن نقشبندي بزرگ جي فضل و فيض جو ذڪر ڪن تي پوي اتي لهي پون مذڪوره خانقاهه تائين پهچڻ لاءِ ڪٿي سواري ته ڪٿي رين

پنڌ هلڻ مقصد حاصل نه ٿيڻ جي صورت ۾ وري ساڳيا رند ساڳيا پنڌ ٻيهر ريل ۾ سوار ٿيڻ ۽ نئين منزل ڳولڻ سنڌ ساڻا ٿي ٿئي پيا پر جستجو ۽ شوق ٿيڻ جو نالوئي نه وئي انهي دوران هڪڙي پير طريقت جي گهڻي ساراهه ٻڌي انهي خانقاهه جي پرواري اسٽيشن تي لٿاسين، درگاهه پهچائڻ لاءِ تانگا تيار بيٺا هئا هڪڙي تانگي تي چڙهي اتي پهتاسين ته خبر پئي پير صاحب پنهنجي حجري ۾ جلوه افروز آهي ملاقات جو سلسلو هلندڙ آهي بهرحال اٺون به اچي ساڻس مليس منهنجي آڌر پاءُ چڱي ڪيائين ۽ پاسي ۾ ويهڻ جو حڪم ڏنائين سندس مريد ۽ عقيدتمند ايندا رهيا پر هي چا جيڪو پيو اچي سو سندس اڳيان مٿو زمين تي رکي کيس سجدو پيو ڪري مون کي انهن ماڻهن تي سخت ڪاوڙ آئي پر اڃان به وڏي ڪاوڙ ۽ حيرت خود پير صاحب تي ٿي جو اهو ماڻهن کي ائين نٿو چئي ته پاڻ جهڙي انسان کي سجدو چوڻا ڪريو. مون کي اهڙو ماحول ڏسي سخت نفرت پيدا ٿي ۽ وڌيڪ وقت ضايع ڪرڻ بدران اتان اٿي هليو ويس جن تانگن تي آياسين اهي اڃان به ٻاهر بيٺا هئا ڪلاڪ اڌ ۾ اسٽيشن تي پهچي ايندڙ ريل ۾ چڙهيس. انهيءَ اسٽيشن تان هڪ درويش صفت شخص اسان واري گاڏي ۾ چڙهي آيو منهنجي پرواري سيٽ تي ويهي رهيو مونڏانهن ڏسي چيائين ته ڪيڏانهن پيا وڃو مون چيو ته ڪا به خبر ناهي ته ڪٿي وڃڻو پوندو ٿورو خاموش رهي وري پڇيائين ته پلا ڪنهنجي ڳولا ۾ آهيو مون چيو ته هائو هو چوڻ لڳو ته سڄي پنجاب جو ڪو به گوشو مون کان لڪل ناهي مون کي ٻڌايو ممڪن آهي ته اٺون اوهان کي صحيح ڏس ڏيان مون کيس مقصد واري سڄي ڳالهه ٻڌائي

هن کيسي مان کاغذ کڍي انهي تي به ٿي اکر لکي کاغذ مون کي ڏنو انهي تي لکيل هو حضرت شاهه فيض محمد قنڌاري درگاهه فيض آباد شريف نزد تاندليانواله تحصيل سمندري ضلع لائلپور (فيصل آباد) پوءِ حضرت شاهه فيض محمد رحمة الله عليه جو نالو وٺي خوب تعريف ڪيائين ۽ چيائين ته اوهان اتي وڃو اوهان جو پنڌ سجايو ٿيندو. هتان کان صرف ڏيڍ ڪلاڪ جو پنڌ آهي اوهو درويش اڳين اسٽيشن تي لهي ويو.

لکيل پتي تي انهي ئي ڏينهن درگاهه فيض آباد شريف پهچي حضرت موصوف جي ڏيندار فرحت آثار کان مشرف ٿياسين پهرين ئي ملاقات ۾ ايهو محسوس ٿيو ته جيتري تعريف سندن ٻڌي وئي پاڻ انهي کان به گهڻو وڌيڪ آهن بي ملاقات ۾ مراد مطلوب سندن آڏو رکي نقشبندي طريقي پاڪ جي فيوض و برڪات مان بهره ور ڪرڻ جي کين التجا ڪيم مجددِي خاندان جي فرد هجڻ جي ڪري منهنجي لاءِ بطور احترام ايهو عار محسوس ڪندي ته پاڻ آل مجدد الف ثاني رحمة الله عليه جا مرشد بنجن مذڪوره عرض قبول نه ڪيائون. باوجود گهڻي منت سماجت جي پنهنجي ۽ منهنجي درميان جيڪا آداب و مراتب جي ديوار کڙي ڪيائون اها آئون هٽائي نه سگهيس ۽ مايوس ٿي واپس ڳوٺ آيس. سندن چوڻ ته ڳوٺ پهچڻ شرط پاڻ حضرت شاهه فيض محمد 23 مطابق رحمة الله ڏانهن ڏک ڏوراپن وارو هڪ خط لکي موڪليائون جنهن ۾ هڪ خاص ڳالهه هي هئي ته توهان کي سلوڪ ۽ معرفت جي روحاني دولت اسان جي ئي بزرگن وٽان ملي آهي ۽ انهي ميراث ۾ اسان سندن اولاد جو به حق آهي جيڪي وٺن

لاءِ آئون توهان وٽ آيو هئس ۽ اڃان به اميدوار آهيان. انهي خط جي واپسي موت هاڪاري ملي پاڻ انهيءَ هفتي دربار عاليه نقشبنديه فيض آباد شريف پهچي سندن آمد جي منتظر رهبر ڪامل قطب الاقطاب حضرت شاه فيض محمد قنڌاري رحمة الله عليه جي دست حق پرست تي بيعت ڪئي جن کين صرف چئن ڏينهن ۾ پهرين لطيفي کان آخري لطيفي تائين سلوڪ جا سمورا سبق پورا ڪرائي خلافت عطا ڪئي پاڻ فرمائيندا هئا ته فيض آباد شريف ۾ مختصر مدت جي قيام دوران مون حضرت شاه صاحب رحمة الله عليه جي فضل و ڪمال جا عجيب و غريب مشاهدا ڪيا پنجين ڏينهن کانئن اجازت ۽ خصوصي دعائون حاصل ڪري روانا ٿياسين ڳوٺ پهچي رب پاڪ جا لکين شڪرانا بجا آنداسين. ڪنهن ماڻهو کانئن پڇيو ته حضرت شاه فيض محمد قنڌاري رحمة الله عليه ۽ حضرت خواجه نور بخش توکلي رحمة الله عليه ٻنهي بزرگن مان وڌيڪ باڪمال توهان ڪنهن کي ڏٺو پاڻ حضرت شاه فيض محمد صاحب رحمة الله عليه جو نالو ورتائون هڪ دفعي سندن هڪ دوست پير صاحب وٽن تشريف فرمائيو جيڪو پاڻ به روحاني پيشوا هو انهي کانئن پڇيو ته هي مراقبا وغيره ڇا آهن. پاڻ کيس نهايت تفصيل سان راه سلوڪ جا اسرار و روموز مرتبا ۽ مقام هر هڪ لطيفي جي جدا جدا حقيقت ۽ سالڪ جي شاهدي ۾ ايندڙ انوار و اسرار ظاهري ۽ باطني ٻڌايائون مذڪوره پير صاحب حيران ٿي ويو ۽ چوڻ لڳو ته مون ته ايهو ٿي سمجهيو ته پيري مريدي جي ڪمن ۾ رڳو تعويد لکن شيون پڙهڻ ڏاڳا وٽن ۽ مريدن جو دعوتون کائڻ شامل آهن پر هتي ته ڪي وڏيون ڳالهيون لڪل آهن. پاڻ

مريدن جي ظاهري ۽ باطني تربيت تي وڌ ۾ وڌ توجهه ڏيندا هئا ۽ انهن لاءِ هميشه فڪر مند رهندا هئا. سلوڪ جي هر مرحلي تي هر گهڙي انهن جي رهبري لاءِ سندن روحاني سات شامل رهيو انهي لاءِ وڌيڪ ڪنهن خاص وقت جو تعين ڪو نه هو طالبان طريقت لاءِ سمورا شب و روز سندن وقف هئا. ضرورت مند مريدن جي مالي مدد به ڪندا هئا ۽ انهن جي بهتر روزگار جو اونو ڪين گهڻو هوندو هو پنهنجي هڪڙي تحرير ۾ لکيو اٿن ته جيڪڏهن روزي ۽ رزق جو اختيار ڪنهن انسان جي هٿ ۾ هجي ها ۽ انهي ۾ جيڪر منهنجو به وس هلي ها ته ائون قائم دين ڪوسي ۽ محمد رحيم خاصخيلي کي بادشاهه بنائي ڇڏيان ها. هي ٻئي ماڻهو سندن بيحد مسڪين مريد هئا. هاڻوڪي وقت جا مرشد سڳورا جن کي نه شريعت جي ڄاڻ نه طريقت جي، نه نماز نه روزو، روحاني تربيت نه پري رهي سندن ذمي رڳو ايهو ڪم وڃي رهيو آهي ته هو ڇهين مهيني يا ٻارهين مهيني مريدن وٽ وڃي انهن کان تپيدار وانگي دل وصول ڪن. عملي زندگي ۾ سندن ڪردار ڪهڙو آهي انهي جي شال پرور پت رکي.

افسوس رڳو هي آهي ته آسمان تڪي عمر گذري وئي پر اڪيون اڃان الڪ تائين نه پهتيون رندا روڙن وارين ڪاپائين جا ته اڻ توريا اگهي ويا پر سنهون ڪتن واريون اڃان آهي جو آهي ڪاڻهياريون پاتال ۾ پيهي نه ڪنهن نهايت ڏني ۽ نه ڪنهن ناه ۾ نجهرو اڏي اوڻين لاءِ نين نهارا ڪيا.

هوت نه پڇي هڪڙي ڪوڙيون پڇن ڪيڇ

جن جو پنهنون سين پيڇ سي پاڻهي ٿينديون پڌريون

(شاهه)

عمليات

حضرت قبلہ جن رحمة الله عليه خلق خدا جي جن ذريعن ۽ وسيلن سان شب و روز خدمت ڪندا هئا. انهن ۾ هڪ نهايت اهم ذريعو قرآني علوم مان ورتل وضائف تعويذات نقوش ۽ ٻين طريقن تي مشتمل عمليات هو جنهن مان لکين بلائن ۽ آفتن ۾ گرفتار انسانن ۽ هر طرح جي ظاهري ۽ باطني دردن ۽ مرضن ۾ پيڙهيل خلق خدا نجات شفا ۽ زندگي جو سڪون ماڻيو مذڪوره عمليات تي مڪمل دسترس لاءِ پاڻ طويل عرصو سخت محنت ۽ مشقت جي مرحلن مان گذريا بي شمار رايئون جاڳي حاضرات ۽ مؤڪلات کي تابع ڪرڻ وارو ڏکيو ۽ پر خطر عمل مڪمل ڪيائون ۽ پوءِ گهڻون زمانو پاڻ مريضن تي پڙهايون ڪري کين غيبي بلائن کان نجات ڏياريندا رهيا آخري ٻن ڏهاڪن ۾ جڏهن سندن مصروفيتون گهڻون وڌي ويون ته متبادل طور ڪافي شاگردن کي اذن ڏئي کين ضروري تربيت سان مذڪوره ڪم لاءِ تيار ڪيائون اهڙي طرح هي سلسلو هلندو رهيو ۽ تاحال جاري آهي عمليات جي دائري ۾ ايندڙ ڪجهه شين مان قرآني حروف و آيات ۽ انهن جي ابجدي حساب ۾ نڪتل انگن اکرن تي مشتمل نقشن ۽ نقشن جي هيٺان ۽ مٿان اصل لکت ۾ آيتون ۽ رب پاڪ جا ذاتي ۽ صفاتي اسم پاڪ اصل اکرن ۾ يا ابجدي انگن ۾ مرض ۽ بلا جي مدافعت لاءِ جڏهن ته جنات سحر آسيب نظربد ۽ ٻين ڪربناڪ آفتن جي سد باب لاءِ ساڳيا نقش ڪجهه تبديلين سان ۽ ڪي نقش بددي جي علامت طور چاتل فرعون هامان

قارون وغيره جي خيالي شڪلين سان لکيا ۽ استعمال ڪيا وڃن ٿا جن کي مختلف طريقن سان تيل ۾ ڏيڻ ۾ وٺون ناهي يا پرندڙ تانڊن ۾ ڏسيل وضائف پڙهندي عامل ساڙيندو آهي انهن نقشن تي مريض جو نالو ۽ سندس ماءُ جو نالو لکيو ويندو آهي ۽ ساڙڻ وقت لوبان اگر بتي خوشبودار شين ۽ هر مڙي جو واس مريض کي ڪپڙي جي جهنڊ ۾ ڏياريو وڃي ٿو انهي سڄي عمل ۾ عامل جي پڙهائي جاري رهندي آهي بلا جي ظاهر ٿيڻ تي اها مريض جي زبان سان ڳالهائي ٿي عامل ڏسيل طريقن سان کيس دفع ڪرڻ ۽ مريض کي نجات ڏيارڻ جي ڪوشش ڪري ٿو انهي وقت جيڪا ظاهري سزا ڏني وڃي ٿي اها حملہ آور غيبي آفت کي ئي رسي ٿي ان سلسلي ۾ ڪي ٻيا طريقا به آهن.

سحر جادو ۽ آسيب کي دفع ڪرڻ جا اڃان به ٻيا طريقا آهن اهڙي طرح انساني وجود تي اثر انداز باطني مرض ۽ درد هٽائڻ جا سمورا طور طريقا عامل ڪامل ۽ عمليات جي انهن ڪتابن ۾ موجود آهن جيڪي قرآني علوم و حروف تي مبني آهن. تعويذات ڏاڳا، ڦيٽا ۽ کاڌي جي شين تي دم ڪرڻ به عمليات جو حصو آهي. قرآني علوم سان لاڳاپيل عمليات جي دائري ۾ دنيا جي هر ڪا شئي اچي وڃي ٿي ۽ انهي مان بي حد و حساب فائدا وٺي سگهجن ٿا. حضرت قبله رحمة الله عليه جن وٽ جيڪي بيمار ۽ اذيت ناک زندگي گهارڻ واري خلق خدا ايندي هئي انهي جي تشخيص ڪري اهو ڏسندا هئا ته ڪين طبي علاج جي ضرورت آهي يا عمليات جي روحاني عمل جي پنهي صورتن مان ڪنهن ۾ به مريض جان اڳيان وقت جو مسيحا موجود هو جنهن جي دعا ۽ دوا پئي

نئين زندگي جي نويد هيون جيڪو کاغذ لکي مريض کي ڏيندا هئا انهي ۾ يا ته يوناني طب جو نسخو تحرير هوندو هو يا روحاني شفا جو حامل تعويذ يا عمليات جو ڪو ٻيو نمونو سندن تعويذ ۽ آيات قرآني ۾ لکيل شفاون هر مرض لاءِ اڪسير هيون طبيبن ۽ ڊاڪٽرن وٽان لا علاج ڪيل هزارين ماڻهو سندن روحاني علاج مان شفاياب ٿيا ۽ ان کان به وڌيڪ قريب المرگ انسان سندن مجرب ۽ بينظير طبي نسخن جي بدولت تندرست و توانا ٿيا هي خلق خدا جي خدمت پنهنجي علالت جي سخت ۽ دشوار ترين عرصي ۾ به جاري رکيائون سندن اينار ۽ استقلال ۾ نه ڪڏهن گهٽتائي آئي نه سست روي بي انسان جي تڪليف کي هميشه پنهنجي تڪليف تي مقدم رکندا هئا عمر مبارڪ جي آخري حصي ۾ عمليات جي نسخن جا اهي سڀ وضائف تعويذات نقوش ۽ سمورا اوهي مجرب عمل جيڪي سندن زندگي جي تجربن جا نچوڙ هئا يا مختلف ڪتابن ۾ جدا جدا صورتن ۾ درج هئا اهي سڀ يڪجا ڪري عام خلق جي فائدي ۽ ڄاڻ لاءِ هڪ جامع ڪتاب ”شفاء الصدور“ جي نالي سان ڇپائي منظر عام تي آندائون جنهن ۾ سڀني بيمارين جو روحاني علاج موجود آهي. انهي کان علاوه اهي سمورا قرآني علم جا روحاني نسخا درج ڪيا ويا آهن جيڪي ناگهاني آفتن، خوف، خطرن، ظاهر ۽ لڪل دشمنن، مضر شين مهلڪ جانورن، اڻ ڄاتل مرضن ۽ دردن، قلبي ۽ ذهني پریشانين، مالي، مادي، معاشرتي ۽ طبعي نقصانن سميت اهي سڀ ڳالهون جن کان انسان شعوري طور تي محفوظ و مامون رهڻ چاهي ٿو. هن ڪتاب کي بلاشبہ عمليات جو بيش بها خزانو چئي سگهجي ٿو.

طب و حڪمت

رب پاڪ جي طرفان سندن گهراڻي کي جيڪي موروثي خوبيون لياقتون، عظمتون ۽ بلند تر صفاتون عطا ٿيون انهن ۾ طب و حڪمت کي نهايت اهم مقام حاصل آهي. جيڪا انساني زندگي کي دوام بخشڻ ۽ انهي کي طبعي جسماني ۽ علاماتي مضر لاڙن پستين ۽ خطرن کان محفوظ رکڻ لاءِ حڪيم لقمان جي طويل تحقيق، تجزيين ۽ تجربن تي مبني لامحدود سفر کان شروع ٿي ۽ اڄ هزارين سالن کان پوءِ به اوهو تحقيق ۽ جستجو وارو سفر اڃا نا مڪمل آهي. جيئن ته هن ميدان ۾ جن محققن بنيادي ڪردار ادا ڪري طبي علوم کي ارتقائي مرحلن تائين پهچايو انهن جي اڪثريت يونان جي سرزمين سان لاڳاپيل هئي انهي ڪري زمين جي اوڀر مان پيدا ٿيل جڙي پوئين کي علاج جو ذريعو بنائيندڙ هن لا محدود طبيعياتي علم کي يوناني طب سڏيو ويو جنهن جو دائرو پوري دنيا تي محيط آهي. جدا جدا ملڪن ۽ علائقن ۾ جن فردن هستين ۽ گهراڻن هن شعبي ۾ ڪمال رتبو ماڻيو انهن ۾ مجدددي خاندان به هڪ آهي سندن آبائي ۽ روحاني وطن سرهند شريف جو علائقائي جغرافياڻي ۽ انتظامي تعلق دهلي سان هو ۽ دهلي هندستان ۾ يوناني طب جو هميشه گزه رهيو ايهوئي سبب هو جو علم و فضل سان ڪڏهن خاندان جو فطري لاڙو طبي تحقيق ڏانهن گهٽي کان گهٽون رهيو انهي مقصد لاءِ قائم جيڪي درسگاهون ۽ ادارا هئا (مصرف عمل) انهن ۾ خاندان جي ٻين فردن وانگي حضرت

قبله رحمة الله عليه جن به داخلا وٺي طبي تعليم جو آغاز
 ڪيو علوم اسلامي کان فارغ ٿيڻ بعد پاڻ جامع طبيه ڪاليج
 دهلي ۾ سال کان به ڪجهه وڌيڪ عرصو رهي پنهنجي اعليٰ
 ذهانت ۽ بصيرت جي آڌار گهڻو ڪجهه حاصل ڪيائون پر پوءِ
 سندن ڏاڏي صاحب رحمة الله عليه وڌيڪ وقت کين اتي تعليم
 وٺڻ جي اجازت نه ڏني کين گهراڻي ورتو ۽ باقي رهيل ڪافي
 طبي نصاب سندن شوق کي ڏسي پاڻ پڙهائون.

دهلي ۾ رهائش دوران پاڻ اتي مشرقي علوم جي مائه
 ناز عالمن، اديبن، حڪيمن، فقيهن، محققن ۽ نقشبندي ۽
 چشتي سلسلي جي بزرگن سان ملاقاتون ڪري سندن علمي
 عملي ۽ روحاني ڪاوشن مان بهره ور ٿيڻ جي ڪوشش ڪندا
 رهيا طبي تعليم مڪمل ڪرڻ بعد ڳوٺ ۾ هڪ ٻه ملازم
 رکي دوائن جي تياري تحقيق ۽ تجربن سان باقاعده مطب جو
 آغاز ڪيائون ابتدائي ڪم جا نهايت ڪامياب ۽ حوصله افزا
 نتيجا اچڻ لڳا. اڳتي هلي ڪجهه مشڪل ۽ محنت طلب
 مرڪبات، سفوف، عرقيات ۽ خميره جات به سندن دست شفا
 جو ذريعو بنيا مرحليوار يوناني طريقي علاج ۾ ڪليدي
 ڪردار جا حامل سون چاندي جواهر زعفران عنبر ياقوت فولاد
 جست شنگرف تامون ۽ پين ڌاتن مان تيار ٿيندڙ نازڪ ۽
 باريڪ خاڪا ۽ تاعمر موثر ۽ مقوي ڪشتا تيار ڪري انهن
 جا ڪامياب تجربا ڪيائون. ٿوري ئي وقت ۾ سندن اوطاق
 مڪمل دار الشفا بنجي اڙبن اڳهن ۽ ڏڪندن جا ڏنجهه ۽ اهنج
 ميتن لڳي هي هن علائقي ۾ پنهنجي نوعيت جو واحد
 شفا خانو هو جنهن ۾ مستحق نادار توڙي زردار سڀني کي دوا

درمل مفت فراهم ڪئي ويندي هئي ڪنهن کان به ڪڏهن
 دوا جي هڪ پائي به نه ورتائون سندن ذاتي آمدني جون چڱون
 خاصو حصو هنن ڪار خيرون تي خرچ ٿيندو هو. هي سلسلو
 گهڻو وقت هليو. حضرت صاحب سندن ڏاڏي جي وفات کان
 پوءِ سندن ذميواريون وڌي ويون. سڄو وقت ڪنهن هڪڙي ئي
 ڪم لاءِ ڪيڻ ممڪن نه رهيو. پيو ته حضرت صاحب رحمة
 الله عليه جي قائم ڪيل مدرسي هلائڻ جو بار به سندن ڪلهن
 تي آيو جيڪو پاڻ تادم حيات ڀرپور ۽ منظم طريقي سان
 هلايائون انهي عرصي دوران يوناني طب ۾ سندن ڪافي
 شاگرد پنهنجي پنهنجي ڳوٺ ۽ شهر ۾ پڄت آهر سندن خدمت
 خلق جو مشن هلائڻ لڳا. بذات خود وڻن وڏي تعداد ۾ جيڪي
 به مريض ايندا هئا انهن کي مرض جي تشخيص بعد نسخو
 لکي ڏيندا هئا جنهن ۾ لکيل دوائن جو استعمال انهن لاءِ
 شفاء ڪلي جو باعث ٿيندو هو. معمولات زندگي جو هي
 فريضو پوري عمر وڏي پابندي سان نڀايائون. سڀني بيمارين
 لاءِ سندن يوناني نسخا اڪسير ۽ تير به هدف هوندا هئا.
 خاص طور تي جگر معدي ۽ تلي جون بيماريون، فالج لقوه
 دم بواسير ٻئي قسم يرڪان (سائي) نمونيا مدي جو بخار
 جلندر گيس پرهل ۽ ٻيون پيٽ جون بيماريون ڪالرا (التي
 دست) ڪرتيو (وڏي ڪنگهه) دماغ جو دورو مرگهي ماليخوليا
 اڌ ۽ سڄو مٿي جو سور جذام (ڪوڙهه) عرق النساء چيلهه
 هڏن گوڏن ۽ سندن جو سور، ڏندن اڪين نڙي ۽ ڪنن جون
 بيماريون، ملو خارش ناسور ۽ ٻيون ڪل جون بيماريون ۽
 مردانه زنانہ ۽ ٻارن جون بيماريون وغيره مردانه ضعف جي

بيمارين جا مختلف قسم انهي جي علاج جي طريقن ۽
 بيشمار نسخن تي مشتمل هڪ ننڍڙو ڪتاب ”طاقت نامون“
 لکي چيائي مشتهر ڪيائون طب يوناني جا املهه ۽ ناياب
 نسخا خواهشمند ۽ سيڪڙاٽ طبيبن کي وڏي فياضي سان
 ڏيندا هئا کين انهن پيشه ور حڪيمن تي افسوس هو جيڪي
 اهڙا بي بها نسخا خلق خدا جي مستقل پلي جي بجاءِ پاڻ سان
 گڏ قبر ۾ کڻي ٿا وڃن. ۱۹۷۲ ۾ حڪومت عطائي حڪيمن
 جي ناقص ۽ مضر ڪارڪردگي کي روڪڻ لاءِ هڪ طبي بورڊ
 جوڙي انهي کي هدايت ڪئي ته سڄي ملڪ ۾ يوناني طب
 سان لاڳاپيل طبيبن جو باقاعده امتحان وٺي سندن قابليت ۽
 صلاحيت جي معيار جو تعين اي بي ۽ سي جي ٽن درجن ۾
 ڪري کين رجسٽر ڪيو وڃي ۽ سندن ڏنيون وڃن. مذڪوره
 ٽن درجن کان گهٽ معيار وارن طبيبن جي ڪارڪردگي تي
 حڪومت بندش لڳائي حضرت قبله رحمة الله عليه جن لاءِ
 انهي امتحان ۾ شريڪ ٿيڻ ضروري نه هو ڇو ته سندن طبي
 خدمتون صرف رضاءِ الهي لاءِ وقف هيون ذريعه معاش هرگز نه
 هيون پوءِ به پنهنجي ذات کي ڪنهن به حرف و گمان کان صاف
 ۽ شفاف رکڻ لاءِ انهي امتحان ۾ شريڪ ٿيا ۽ اي ڪلاس جي
 سند ۽ تعريف سرٽيفڪيٽ حاصل ڪيائون. وٽن موجود
 هزارين ڪتابن مان طب يوناني تي لکيل ڪتابن جو به چڱو
 خاصو ذخيرو هو.

ادب

خليلي شعر و سخن ۽ نثر نگاري

اسان جي حضرت قبله ممدوح رحمة الله عليه کي

جيڪي ظاهري ۽ باطني خزانان آباؤ اجداد کان ميراث ۾ مليا انهن ۾ هڪڙو گنج گرانمايه ادب به هو. ديوان روشن، جهڙي مايه ناز فارسي مجموعہ کلام جو سرچڻهار ۽ سنڌي ٻولي جي موزون شاعري ۾ يڪتاءَ روزگار حضرت خواجه شاهه محمد اسماعيل جان روشن رحمة الله عليه سندن والد ۽ هندستان کان ايران تائين فن سخنوري ۾ مڃتا ماڻيندڙ شهره آفاق فارسي مجموعہ کلام ”خيابان سرهندي“ جو خالق حضرت خواجه شاهه محمد حسين جان سرهندي رحمة الله عليه سندن ڏاڏو هو. هنن ٻنهي بزرگن جا هي مطبوعہ ديوان فارسي کلام سان گڏ وڏي تعداد ۾ سندن عربي ۽ پشتو اشعار جواهر آبدار سان به مرصع ۽ مزين آهن.

ادب جي افق تي هن گهراڻي جو ٽيون سج حضرت قبله خليل رحمة الله عليه جو جي صورت ۾ اڀريو جنهن ٽين دور جي ادبي دنيا کي منور ۽ معطر ڪري ڇڏيو. ”خليل“ سندن تخلص ۽ ”ابوالعطا“ سڏ سڏيت هئي. پاڻ ڏهن سالن جي ننڍي عمر ۾ ئي شعر چوڻ ۽ لکڻ شروع ڪيائون. اصلاح ۽ درستي پنهنجي والد بزرگوار کان ۽ سڌ رهيا. ڪجهه اٺن کان پوءِ ابيجدی حروف هندسہ جو پيچيده ۽ بيحد اهم ۽ بزرگ پنهنجن بزرگن کان سکيا جيڪو انهي زماني ۾ شاعري جو اڻٽ انگ سمجهيو ويندو هو هن علم و فن ۾ جيڪو ڪمال کين حاصل ٿيو اهو ٻي ڪنهن جي حصي ۾ شايد ئي آيو هجي. پاڻ شعر جي هر صنف تي ڀرپور طبع آزمائي ڪيائون جنهن ۾ عزل ڪافي، وائي، نظم، بيت، قطعا، رباعيون، مسدس، حمد و نعت، مولود، طويل واقعاتي، سماحي، اصلاحي تاريخي تعريفِي ۽ تنقيدي نظمون سون جي تعداد ۾

۽ ٻيو هر قسم جو مواد منظوم لا محدود بينظير ۽ في البديع، فرط مسرت توڙي رنج واندوه جي جذباتي گهڙين ۾ سندن منظوم تاثرات مذڪوره واقعن جو ماده تاريخ مخصوص جملن جو انتخاب ڪري انهي مان ابجدي انگن اکرن مطابق ماخوذ ڪرڻ ۽ وري انهن جملن کي شعر جو حصو بنائڻ سندن ڪمال مهارت جا اهي ثبوت آهن جيڪي سندن مطبوعه ۽ غير مطبوعه تحريرن، ماڳ مڪانن جي در و ديوارن ۽ اڪثر بزرگن جي لوح مزار تي نقش آهن. شاعري جي سکيا جو علم عروض جنهن تي موزون شاعري جي عمارت اڏي وڃي ٿي انهي ۾ جيڪڏهن عروض جي سڀني قاعدن قانونن جون گهرجون پوريون ڪيون وڃن ته پوءِ فن سخنوري کي حقيقي ۽ مشڪل ترين فن مڃڻ جو احساس ضرور جاڳندو رڳو بحر وزن، ڪافيا ۽ رديف سکڻ ۽ ياد ڪرڻ سان هي طويل صحرا عبور ٿو ڪري سگهجي. حضرت قبله رحمة الله عليهجن جي علم عروض ۾ حيثيت ايتري ته مستند ۽ مڃيل هئي جو وڏا وڏا ڪهنه مشق شاعر به پنهنجي شعري مواد کي عروض جي ڪسوٽي تي پرکڻ لاءِ سندن حضور ۾ پيش ڪندا هئا سندن اوائل دور جي شاعري جو ڳچ حصو روايتي حسن و عشق جي رومانوي انداز تي مشتمل هو جنهن کي شاعري جو بنياد چيو ويندو آهي. اوهو درو موزون شاعري ۾ سنڌي غزل جي نئين جوين جو دور هو پاڻ سنڌي غزل کي نئون تمشيلون نوازن رخ، ۽ نوان لاڙا ڏنائون. نموني طور سندن هڪ غزل جون ٻه مصرعون ڏجن ٿيون.

ماڻڪيون محبوب جون ڪن ٿيون مڪمل مجلسون
ڪنهن ڏنا هوندا ڪڏهن اهڙا عجب اسرار کي

نانگ ڪرپاڻي پٿين پيا نور جي چشمي منجهان
منهن تي محبوبن ڇڏيا اڄ چيڪ چوڙي وارڪي
سندن شعر جو هر جملو دلڪش معنيٰ خيز ۽ تخيل
سان پرپور هو ڪٿي عام مروج فارسي تلفظ ته ڪٿي نيٺ
سنڌي محاورا ته ڪٿي پنهي جو گڏيل خوبصورت امتزاج،
سليس ٻولي جاندار بيان انداز تڪلم پڌرو، غير مبهم ۽ عام
فهم. اشارا ڪنايا به موجود پر اهي به گهري سوچ ۾ محو
ڪرڻ وارا نه. تجنيس حرفي جي ڪثرت، عبارت جي رواني ۽
ابتدا کان آخر تائين حرف و سخن جو باهمي ربط سندن
ڪلام جون خاص خوبيون هيون. سندن شاعري جو وچيون
دور اصلاح احوال عوام الناس ۾ فلاحي تعميري سوچ سان
گذر مذهبِي شعور ۽ خوف خدا پيدا ڪرڻ لاءِ مخصوص هو
انهي دور جي آخري حصي ۾ ۱۹۷۱ واري اليڪشن آئي
جيڪا سياست ۾ پهرين باقاعده نظرياتي جنگ هئي. جنهن
۾ هڪ طرف اسلامي سوچ جون حامل جماعتون هيون ته ٻي
طرف سڪيولر سوشلسٽ ۽ لاديني قوتون، انهي مرحلي تي
پاڻ هڪ عالم اديب ۽ روحاني پيشوا جي حيثيت ۾ موثر
ڪردار ادا ڪيائون. روزانو سنڌي اخبارن عبرت، مهراڻ ۽
الوحيد ۾ سندن اشعار ۽ مضمون تواتر سان شايع ٿيندا هئا
جنهن ۾ پاڻ بيراھ روي ڏانهن ويندڙ قوم کي سجاڳي جا سڏ
ڏيندا رهيا. اهڙي طرح اڳتي هلي پوءِ ”سنڌ سونهاري“ جهڙو
معركة الآرا ڪتاب لکيائون جنهن ڪشمور کان ڪارونجهر
تائين ڪفر و الهاد ۽ لاديني ايوانن جا بنياد لوڏي ڇڏيا. هي
ڪتاب سنڌي نثر نگاري جو منفرد ۽ يادگار نمونو هو.

سندن شعر و سخن جو ٽيون ۽ آخري دور پورو حمد و نعت،
مناجات، منقبت مسالم مولود پند و نصيحت ۽ دعائيہ اشعار
و استغفار تي مشتمل هو نعت گوئي جي فن ۾ به نوان انداز ۽
اسلوب متعارف ڪرايائون جنهن ۾ ثناء سرور ڪائنات سان
گذ معجزات محمدي جون جهلڪيون به نمايان هيون. شان
رسالت ۾ جيڪي به لفظ منتخب ڪندا هئا. اُهي معنويت ۽
فصاحت و بلاغت ۾ پنهنجو مت پاڻ هئا. حوالي طور سندن
هڪ مسدس نعت جا هي لفظ ئي ڪافي آهن ته:

ان کان وٺن تا گل منجهه گلشن - رنگ ۽ خوشبو جلوا جوڀين
حسن مان پنهنجي ڪجهه ڪوهوتن - هٿ سان ڏنو ڪي حورن پرين
نور مان انجي سج چند روشن - ان جو اهڙا منجهه ساري عالم
صلي الله عليه وسلم

جيتوڻيڪ ملڪي سطح تي صف اول جي بيشمار ادبي
رسالن ۾ سندن شاعري ۽ نثري مواد شايع ٿي چڪو آهي پوءِ
به سندن شاعري جي ڪئين بياضن مان ڪو هڪ به اڃان
شايع ٿي منظر عام تي نه آيو آهي. رڳو سندن نعتن جو هڪ
ننڍڙو ڪتاب ”گلها ۽ عقيدت“ جي نالي سان جماعت وارن
چپايو. سندن ڪلام جي عدم طباعت جو هڪ سبب هي به
هو ته پاڻ شاعري کي ثانوي درجي جي حيثيت ڏيندا هئا.
شرعي امور تي مبني تحريرن کي مقدم ۽ بيحد اهم ڄاڻي
انهي جي چپائي جي ڪوشش ڪندا هئا. سندن شاعري جو
تمام وڏو ذخيرو اڃان قلمي حالت ۾ اشاعت جو منتظر آهي.
ادب جي بي بازو نثر نويسي ۾ سندن ڪارگذاي جي تاريخ
تمام ڊگهي ۽ ولولہ انگيز آهي. جنهن ۾ ٽيهن جي لڳ ڀڳ

سندن مطبوعه ۽ غير مطبوعه ڪتاب سوين مضمون هزارن جي تعداد ۾ مختلف مسئلن ۽ موضوعن تي تحريرون سوالن جا جواب مڪتوبات وغيره شامل آهن. سندن هر ڪا نثر صاف سڌي مصلحت کان آزاد حق گوئي ۽ راست گوئي جو نمونو هئي وري دلڪش ۽ پراثر ايتري جو پڙهندڙ ٻار ٻار پڙهي نه ٿڪي. ڪڏهن ته خوش مزاجي ۾ سوالن جا جواب شعرن ۾ لکندا هئا. خاندان وارا ۽ پيا واسطيدار ماڻهو شادي يا غمي جي گڏجاڻين جا خط ۽ دعوت ناما به اڪثر ڪانئن لکائيندا هئا اهي مختصر مضمون وارا خط به پڙهڻ وارا سانڍي رکندا هئا. سندن حلقه احباب ۾ هڪ وڏو تعداد عالمن ۽ اديبن جو هو جن اديبن سان سندن خاص مراسم هئا جن سائن ملي ادبي رهائيون ڪيون يا جن اديبن جو بالمشافه يا تحريري رابطو سائن رهيو انهن مان اڪثر ڪري هي هئا: مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، مرحوم حافظ عبد الله بسمل، مرحوم محمد خان غني، مرحوم عبد الله اثر، مرحوم فيض بخشاپوري، مرحوم سردار علي شاه ڏاڪر، مرحوم اسد الله شاه بيخود حسيني، مرحوم ڊاڪٽر فقير جويو، مرحوم مولوي عبد الرحمان ضيائي، مرحوم محمد سليم جان سرهندي، پروفيسر ڪريم بخش نظاماڻي، احمد خان آصف، منصور ويراڳي، خيرمحمد ڪوڪر، قاضي محمد علي اختر مورائي، پروفيسر سيد قلندر لڪياري، ڊاڪٽر عابد لغاري، پروفيسر حاجي عنايت الله زنگيجو، محمد موسيٰ پٿو، مرحوم جڙيل شاه لڪياري، مرحوم ثابت علي شاه لڪياري، مرحوم عبدالڪريم پلي، مرحوم معمور يوه تي، مرحوم حاجي محمود هالائي، پروانو پستهي رلي

سروري، نظير تڪڙائي، عاصي عبدالواحد هڪڙو، وفا پلي، مجرم لغاري، يار محمد چڱاڻي، پروفيسر يعقوب ثاقب آريسر، ديدار حسين شاهه لڪياري، درس عبد الڪريم العبد زاهي، علي محمد شاهه عاجز ۽ ارباب نيك محمد نهڙي وغيره.

جن مستند ۽ موقر رسالن ۾ لکين قارئين سندن مفصل شخصي ۽ ادبي تعارف ملاحظه ڪري چڪا آهن انهن ۾ سماهي ادبي مهراڻ، وڻجهارن وايون، ۽ تذڪره شعراءِ تڪڙ، قابل ذڪر آهن. مذڪوره رسالن ۾ سندن متعلق تعارفي مقالن سان گڏ وڏي تعداد ۾ سندن چونڊ غزل ڪافيون ۽ نظمون به شامل هيون.

تصنيفات

حضرت قبله رحمة الله عليه جن مختلف موضوعن تي ڪافي ڪتاب لکيا انهن مان جيڪي هيستائين شايع ٿي چڪا آهن انهن جو تفصيل هن طرح آهي. حقوق القرآن (قرآن پاڪ جا حق پڙهندڙن تي تلفظ اچار ۽ هدايتون) دعوت اسلام (نماز جي تلقين) اعتراض ۽ جواب (ڪجهه اعتراضن جا مدلل جواب) شفاء الصدور (عمليات جو بيمثال ڪتاب سنڌي) شفاء الصدور اردو (عمليات جو بيمثال ڪتاب خليلي خطوط (احباب ڏانهن لکيل خط) البرهان (عربي سنڌي ترجمي سان جمع جي بي اذان بابت) سجاڳي جو سڌ (هڪ اهم مسئلي تي اپيل مسلمانن کي) اونهي ڳالهه اسرار جي (انبيا ڪرام جي علم غيب بابت) سنڌ سونهاري (ڪفر و الحاد دهریت ۽ ٻين باطل نظرين جو رد) مناجات روشن (والد ماجد جي مناجات) حقوق الوالدين (ماءُ ۽ پيءُ

جي حقن بابت) وهابيت جا وڪا پڌرا (وهابي فرقي جا عقائد) عصمت انبياء (انبياءِ ڪرام جي سيرت تي گستاخن جا اعتراض ۽ جواب) اڳ ڄاڻي (فتويٰ) فوٽن جي لعنت گناهه بي لذت سنڌي (فوٽن جي ممانعت بابت) تصويرون ڪي لعنت گناهه بي لذت اردو، جواهر نفيسه (سرڪار دو عالم صلي الله عليه وسلم جا احڪام سيدنا علي رضي الله عنه ڪي) طاقت نامو (مردانه بيمارين جا علاج ۽ نسخا) گلهاڻ عقيدت (نعتون سرڪار دو عالم صلي الله عليه وسلم جي شان ۾) اعتراض خطن جا جواب (ڪجهه مسئلن جا جواب) هڪ گمنام گوهر (سندن والد ماجد جي حالات زندگي تي لکيل) مکتوبات خليلي (مريدن ۽ احبابن ڏانهن خط) سونهاري سنڌ جو سونهارو ستارو (حضرت شاهه ضياء احمد جان رحمة الله عليه جي زندگي تي لکيل) اي قوم جي نياڻي (عورتن جي پردي بابت احڪام شرعي)

انهيءَ کان علاوه ڪجهه ٻين ڪتابن جا مسودا اشاعت

جي تياري هيٺ آهن.

تبليغ دين مٿين

قرآن پاڪ رب ذوالجلال جي جنهن پاڪ دين کي ملت حنيفا سڏيو آهي انهي سڳوري دين مٿين جي تبليغ ۽ ترويج لاءِ پوري زندگي وقف ڪندڙن ۾ اسان جي حضرت قبله جن رحمة الله عليه جن جو نالو هميشه سر فهرست رهندو. الله جي دين سان چڻ ته سندن نيهن جو ناتو هو. جنهن سان ميثاق واري پهرئين ئي ڏينهن جيڪي وفا جا وچن ڪيائون اهي ئي ٻول ٻوليندي سندن روح جي پڪي آخري پرواز ڪئي.

جسم و جان جو سات سلامت رڪن لاءِ جيڪو به پساھ اندر مان ٻاهر آيو ويو ٿي اوهو دين لاءِ زبان مان جيڪوبه لفظ نڪتو اوهو دين لاءِ هت جنهن به ڪم لاءِ چريا اوهو دين لاءِ ۽ پيرن جيڪا به وڪ واري اها دين لاءِ. هڪ محتاط اندازي موجب تقريباً ست هزار غير مسلم ماڻهو سندن هت تي اسلام قبول ڪري مشرف به اسلام ٿيا. سندن دعوت تبليغ دين متين جو سلسلو به ست سالن کان ڪجهه وڌيڪ عرصي تي محيط آهي. ويهن سالن جي عرصي ۾ هڪڙو نسل جوان ٿي پيءُ بنجن ٿو آهي ست سالن جي اڳ گذريل عرصي ۾ مسلمان ٿيڻ وارن جا اڄ ٿي نسل هوندا. چاليهه سال اڳ مسلمان ٿيڻ وارن جا به ۽ ويهه سال اڳ ڪلمون پاڪ پڙهڻ وارن جو هڪ نسل ڄمي اڄ جوان هوندو. ايڏي وڏي عرصي ۾ ست هزار ماڻهن جو تعداد ڪيترن لکن ۾ هوندو اوهو حساب پڙهڻ وارا پاڻ ويهي ڪن.

حضرت قبله رحمة الله عليه جن اسلام قبول ڪرڻ وارن ماڻهن جي هر طرح مالي اخلاقي ۽ قانوني مدد ڪرڻ سان گڏ سندن تحفظ عزت نفس ۽ کين معاشري ۾ جائز مقام ڏيارڻ لاءِ رپورٽ ڪوشش ڪندا هئا. پاڻ کيس ۽ ڪورٽ ڪچهري کان سخت نفرت ڪندا هئا پر جيڪڏهن اتي ڪنهن نو مسلم شيخ جو معاملو ويندو هو ته کيس تنهن نه ڇڏيندا هئا. سندن ماڻهو هن سان گڏ هوندا هئا ۽ مالي اخراجات جو سڄو بار پاڻ پنهنجي ڪلهن تي کڻندا هئا. اڪثر وڏيرا ۽ زميندار انهن نو مسلمن کي زبردستي مرتد بنائي کين ٻيهر اصل وارثن جي حوالي ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا هئا ته جيئن

هنن جو ڪوڙو شان ۽ مان گهٽ نه ٿيئي جڏهن ته ڪي وري نو مسلم عورتن تي قبضو ڪرڻ جا گهاڙ گهڙيندا هئا. پاڻ انهن نام نهاد مسلمان وڏيرن جي هميشه سخت کان سخت مزاحمت ڪيائون ۽ ڪڏهن به ڪنهن کي انهي جي ناجائز ارادن ۾ ڪامياب ٿيڻ نه ڏنائون. اڪثر نو مسلم ويچارا انهن بگهڙن ۽ واڳن کان بچڻ لاءِ سندن پناهه وٺي طويل عرصو وٺن ڳوٺ ۾ رهي پوندا هئا. جيستائين سندن واپسي جو رستو صاف ۽ محفوظ بنجي مسلمان کي مرتد بنائڻ ۽ انهي معاملي ۾ غير مسلمن جي مدد ڪرڻ وارن جي پنهنجي اسلام ۾ ڪهڙي حيثيت وڃي بيهندي. انهي بابت شرعي فتويٰ تي مبني هڪ ڪتاب ”سجاڳي جو سنڌ“ ڇپائي منظر عام تي آندائون. هن فتويٰ تي سڄي سنڌ جي مقتدر عالمن جا دستخط هئا.

وٺن حلقه اسلام ۾ شامل ٿيڻ وارن ۾ هندن کان علاوه عيسائي ۽ قادياني به هوندا هئا. انهن کي به گهربل حقوق ۽ تحفظ ڏيارڻ ۾ ڪا به ڪسر نه ڇڏيائون. مسلمانن ۾ وري امر بالمعروف ۽ نهبي عن المنڪر جو فريضو نپائڻ لاءِ سڄي عمر تبليغي مشن جاري رکيائون جلسن جلوسن، عام گڏجاڻين، مدرسن، ديني تنظيمن، تحريڪن، ڪتابن، فتوائن، ايپلن، پمفليٽن، اشتهارن ۽ جنهن به ذريعي سان تبليغي مقصد ممڪن هجي اوهو ڪتب آڻيندا هئا. سندن پيغام جا مک نقطا هئا. الله ۽ رسول جي ڏسيل رستي تي هلڻ، نيڪي ۽ پلائي جا ڪم ڪرڻ، ڏوهن، گناهن ۽ برائين کان بچڻ، بد مذھبن ۽ بد عقيدن کان بچڻ ۽ حلال ۽ حرام ۽ جائز ۽ ناجائز جي فرق کي ڄاڻڻ ۽ سمجهڻ سندن هر هنڌ ۽ هر موقعي تي اها تلقين هوندي هئي ته توهان جو ايمان توهان

وت الله ۽ ان جي رسول جي رڪيل امانت آهي انهي تي رات ڏينهن پهرو ڏئي انهي جي حفاظت ڪريو ته جيئن انهي تائين نه شيطان پهچي سگهي ۽ نه انهي جا چاڙتا. سندن گهڻي کان گهڻي تلقين نماز جي هوندي هئي. سندن اهڙي ڪا به مجلس، اهڙي ڪا به گفتگو نه هوندي هئي جنهن ۾ نماز جو تاڪيد نه هجي. جيڪي ماڻهو وٽن مسلمان ٿيندا هئا انهن کان نماز جو پڪو عهد وٺندا هئا ۽ جيڪي ماڻهو وٽن طريقي پاڪ ۾ داخل ٿين ٿيندا هئا انهن کان نماز جو پڇندا هئا ۽ جيڪر کين اها خبر پئي ته هو پابندي سان نماز نه ٿا پڙهن ته کين مرید نه ڪندا هئا. پاڻ شروع ۾ هڪ تنظيم ”انجمن عباد الله“ جي نالي سان قائم ڪيائون جنهن جو مقصد هو نماز جي تبليغ ڪرڻ. انهي تنظيم جا اراڪين مسلمانن جي هر ڳوٺ، هر محلي ۽ هر گلي ۾ وڃي ماڻهن کي نماز جي فرض جو احساس ڏياريندا هئا ۽ الله ۽ رسول جا احڪام پڌائيندا هئا. سندن نماز بابت لکيل هڪ ڪتاب ”دعوت اسلام“ به انهي موقعي تي مفت تقسيم ڪيو ويندو هو.

حضرت قبله رحمة الله عليه جن جي تقرير به اڪثر نماز، خوف خدا ۽ خوف آخرت جي موضوع تي هوندي هئي. رب پاڪ سندن عرض اڳهايا سڌ ۽ سوال ساڻ پيا پورهيتن جي پورهئي جو اجورو پرور پاڪ خوب ڏنو. هزارين پٽيڪل سنئين راه تي اچي ويا، بي نمازي، متقي ۽ پرهيزگار بنجي ويا. چور ۽ رهزن، زاهد ۽ پارسا بنجي پاڻ ناصح بلڪ مبلغ بنيا. بدمذهب ۽ بدعقيده ماڻهو مسلڪ حق اهل سنت والجماعت جا سروبيچ سپاهي بنجي ويا. جڏهن ته وڏن ان ڳڻين حسابن ۾ موجود غير مسلم ماڻهو مشرف به اسلام ٿي

نار جهيم مان نڪري فردوس برين جي حدن ۾ داخل ٿيا.

بحمد الله بفضله تعاليٰ

اول آخر آه هلن منهنجو هوت ڏي

پورهيو سندو پورهيتن والي ڪيم وڃاء

ٿڪي ٿورو لاه جيئن جيئري ملان جت ڪي

(شاه)

طالبان طريقت

حضرت شاه سائين رحمة الله عليه جو هڪ بيت آهي:

ڪاهوڙين خفي ڪان سوجهي لڏو سبحان

عاشق اهڙين اڪرين لنگهيا لا مڪان

هوءَ م گڏجي هوءَ ٿيا بابوسي بريان

سيوئي سبحان آيو نظر ان جي

حضرت قبله رحمة الله عليه جن جي جماعت م به

ڪافي اهڙي مرتبي جا پاڪ طينت عاشق هئا، جيڪي سلوڪ

۽ طريقت جا سڀ مرحلا طئي ڪري لا مڪان لنگهيا جن

ميثاق جا وچن ساري پرينءَ جي پار وڪون واريون ۽ پوءِ اٿي

ويئي ستي جاڳي محبوب حقيقي جو مشاهدو ماڻيو، اهڙن

سعادت مند سالڪن ۾ مرحوم محمد صديق لوهار، مرحوم

صوفي عبد الحڪيم خاصخيلي، مرحوم شفيع محمد پلي،

مرحوم حاجي اسماعيل قريشي، مرحوم صوفي محمد صديق

چانڊيو، مرحوم فقير محمد عمر پنهور، حاجي عبدالسلام

شاهائي، صوفي بشير احمد جت، صوفي محمد شفيق آرائين،

حاجي عبد الحميد چنو، مولوي حاجي عبد الرحيم شاهائي

۽ فقير محمد عارف سومرو شامل هئا. هنن سمورن سالڪن کي خلعت خلافت عطا ڪري طريقي پاڪ هلائڻ جي اجازت ڏنائون. باقي خليفن ۽ انهن مريدن جو تذڪرو نالي به نالي ڄاڻائڻ ناممڪن آهي جن سلوڪ جو گهڻو سفر طئي ڪيو جيتوڻيڪ منزل مراد تي نه پهچي سگهيا. پوءِ به سندن درجو ولايت صغريٰ کان گهٽ ڄاڻڻ ڪنهن به طرح مناسب نه ٿيندو اهڙا عارف مرد حق آشنا سندن جماعت ۾ سون جي تعداد ۾ موجود آهن هتي ڪجهه تذڪرو انهن جماعتن جو ڪجي ٿو، جيڪي ڪسب فيض جي ارادي سان وقت بوقت سندن حضور ۾ اينديون رهيون ۽ پنهنجا جهول دنيا ۽ عقبيٰ جي پلاين سان پرينديون رهيون. اول الذڪر مراد ميمڻ ڳوٺ ڪراچي جي ميمڻ جماعت آهي، جنهن سندن حضور ۾ وڏو ۽ وڏو حاضريون پريون ڪراچي کان عمر ڪوٽ ضلعي تائين خاص بسن ذريعي طويل سفر ۽ اوهو به تقريباً هر مهيني باقاعدي سان هن جماعت جو معمول هو. سڀ کان وڏو اعزاز جيڪو هن جماعت کي حاصل آهي اوهو هي ته مذڪوره جماعت سندن ڳوٺ گلزار خليل ۾ جتي پيا تعميراتي ڪم ڪرايا اتي مدرسي جي پراڻي خسته حال عمارت جي ڀرسان هڪ نئين طرز جي نئين عمارت تعمير ڪرائي، جتي هن وقت مدرسي جا ٽي ڪلاس هلي رهيا آهن. حاجي محمد جميل، حاجي عبدالغفار، حاجي حبيب الله ۽ حاجي محمد موسيٰ صاحب هن تعميراتي ڪم جي شب و روز نگراني ڪئي. محترم سيد هاشم شاه صاحب به ساڻن گڏ رهيو. جڏهن ته تعميراتي اخراجات سڄي ميمڻ جماعت گڏجي ادا ڪيا. خانقاهه خليلي تي حاضري

پريندڙ پين جماعتن ۾ لاندي ڪورنگي، ابراهيم حيدري ۽ ڪراچي جي پين شهري توڙي مضافاتي بستين جون مهاجر پنجابي پٺاڻ گبول خاصخيلي، جوکيا، ڪرمڻي، جاموت، جدگال ۽ واڍيلا جماعتون ضلعي نئي جون ميمڻ عباسي، خاصخيلي، سومرا، جت، ڪٽي، ملاح، جاڪرا ۽ پابڙا جماعتون. بدير شهر جون ميمڻ، سومرا، ڪٽي، چانڊيا ۽ جمالي جماعتون. بدين ضلعي جون مختلف ڳوٺن ۽ شهرن جون ڪوسا، احمدائي، پرڳڙي، بگراڻي، ملاح، ڪوري، جت، رانوڙ ۽ زندپور جماعت. حيدرآباد شهر جي مختلف مهاجر برادريون جون جماعتون، تندي الهيار، چمبرڙ ۽ باسي جون جروار، لغاري، بوزدار، رستمائي، نونڌائي، حاجيآتا، ڪنڀار ۽ ميمڻ جماعتون ضلعي دادو جون: عباسي، قريشي، لنڊ، ملاح، پگهيا ۽ نومڙيا جماعتون ضلعي سانگهڙ جون سمان ۽ درس نقرچ ۽ آڙهوتا جماعتون. ضلعي ٿرپارڪر جون راهمان، سميجا، هاليپوٽا، چنا، سنگراسي، گجو، ساند ۽ جنجهي جماعتون ۽ عمرڪوٽ ۽ ميرپورخاص ضلعن جون سوبن جماعتون ۽ برادريون شامل آهن.

طالبان طريقت ۾ خليفن کان علاوه حضرت قبله رحمة الله علي جن وٽان سڀ کان پهرين جيڪي خوشينصيب فيضياب ٿيا انهن ۾ مرحوم شفيع محمد پلي، حاجي ابراهيم سوڊو، حاجي گل محمد جلباڻي، سيد سبحان شاهه، حافظ محراب ڪالرو، فقير محمد رحيم خاصخيلي، حافظ بلال مهاجر مؤذن غلام محمد پرڳڙي، فقير اسماعيل ڪالرو، حاجي گلاب زندپور، زاهد فقير راجڙ ميان موسيٰ شاهائي،

حاجي ابراهيم احمدائي، علي محمد بروهي، حاجي لکانو سولنگي، حاجي يعقوب خاصخيلي، قائم الدين کوسو، مولوي محمد رحيم دل، حاجي عبدالصمد نقرچ، سيڪريٽري محمد عثمان ميمڻ، ماسٽر عبدالله پٽي، حاجي خان محمد راهمون، محمد طاهر آڙهوٽو ۽ ننڍي عمر ۾ حاجي محمد صالح راهو، عبدالرزاق راهو ۽ ابراهيم راهو. ڪجهه تعارفي احوال انهن چئن خليفن جو جيڪي حضرت قبله رح جن کان سلسله عاليه نقشبنديه ۾ سڀ کان پهرين خلافت و اجازت ماڻي ولايت ڪري جي درجي تي پهتا.

صوفي محمد صديق لوهار رح: پاڻ ذات جو سمون هو اصل ۾ نئين ڪوٽ جو پر عمر جو وڏو حصو ڪُنري شهر ۾ گذاريائين. گذر سفر لاءِ لوهارڪو ڏنڌو ڪري رزق حلال ڪمائيندو هو. طريقي پاڪ ۾ داخل ٿيڻ کان پوءِ هڪ نه ٻي ڏينهن مقرر رات هجي يا ڏينهن آڏي هجي مانجهي، ريل تي سوار ٿي اسٽيشن محمد رحيم ڪالرو تي اچي لهندو هو ۽ پوءِ وڃ وارو ٻن ميلن جو پنڌ جهاڳي رات جوئي پهچي فجر نماز کان پوءِ مراقبي ۾ شريڪ ٿيندو هو. مراقبي جي اختتام ۽ مرشد جي ملاقات کان پوءِ وري ساڳيو پنڌ ساڳي ريل ڪلاڪ اڌ ۾ ڪُنري پهچي پنهنجي ڌنڌي کي لڳندو هو. تن سالن ۾ سلوڪ جي تڪميل ڪيائين. پنهنجي گهرجي سڀني ڀاتين کي حضرت قبله جن وٽ طريقي پاڪ ۾ داخل ڪرايائين. سندس هڪ نياڻي ته سلوڪ ۽ معرفت الاهي جي ايڏي مقام تي پهتي جو سندس پيرن جي اڱرين ۾ به اسم ذاتي جي صوتي حرارت روان دوان هئي. اها عارفه ڪامله به

هاڻي وفات ڪري چڪي آهي. صوفي محمد صديق رحمة الله عليه نفلي نمازون ڪثرت سان پڙهندو هو. کيس ڏسڻ وارا يا ته باهه جي بڻي تي ڪم ڪندي ڏسندا هئا يا وري سجدن ۾ اهڙي طرح نفلي روزا به پابندي سان رکندو هو تقويٰ ۾ سندس رڳو هڪڙو مثال ئي ڪافي هو ته ڪنهن دڪان هونل ۽ اوطاق جو پاڻي به مالڪ جي اجازت کان سواءِ نه پيئندو هو. پاڻ جتي به چئن مسلمانن جو ميڙ ڏسندو هو اتي هلي اچي نماز ۽ ديني احڪام جي تلقين ڪندو هو. ماڻهو کيس پري کان ڏسندا هئا ته چوندا هئا ته هاڻي ماڻ ڪريو فقير صاحب جي تقرير پڌڻ لاءِ تيار ٿيو. حضرت جن رح هڪ دفعي فرمايو ته محمد صديق لوهار ۽ صوفي عبدالڪريم جو درجو تمام مٿي آهي، کيس حج جي تمنا شدت سان رهي پر غربت جي ڪري اها سعادت عظميٰ ماڻي نه سگهيو ۽ داعي اجل کي ليڪ چيائين:

صوفي عبدالڪريم خاصخيلي رح: ٿر جي ڳوٺ گريانچو تعلقي ننگر پارڪر جو هي مرد مؤمن ابتدا کان ئي صوفي باصفا هو پاراڻن کان ئي ڪنهن اوندهه طوفان ۽ واچوڙن ۾ سندس پير ڪڏهن به صراط مستقيم تان نه ٽڙيو وري سندس پاڳ اڳيان زندگي جا سڀ سوجهرا تڏهن سر نمائي بيٺا جڏهن کيس اهڙو مرشد ڪامل مليو، جنهن جي عهد ۾ ولايت جي هر مقام جي حروف تهجي شروع ٿي سندس ئي نالي تي ختم ٿي وئي. صوفي صاحب هر وقت باوضو رهندو هو. سندس اندرين باهرين دنيا مسجد ئي هئي جتي رات جو گهڻون حصو عبادت ۽ ذڪر اذڪار ۾ جاڳي

گذاريندو هو. رڳو پوئين پهر هڪ ٻه ڪلاڪ آرام ڪندو هو. پاڻ تنهائي پسند ۽ دنيا سان رسمي تعلق تمام گهٽ رکندو هو. ڪنهن اجتماع گڏجاڻي ۽ دعوت ۾ شريڪ نه ٿيندو هو. ايتريقدر جو ٻن ماڻهن کي ڳالهائيندي ڏسندو ته اتان به پاسو ڪري لنگهندو هو. پنهنجي ڳوٺ ۾ ٻارن کي قرآن پاڪ پڙهائيندو هو. صوفي محمد صديق لوهار ۽ صوفي عبدالحكيم کي هڪڙي مهيني ۾ نقشبندي سلسلي جي خلافت ملي، پر صوفي عبدالحكيم جي مقدر ۾ زندگي جا ڏينهن ٿورا رهيا هئا. پاڻ هڪ مسڪين ماڻهو هو. ٻني ٻاري تي گذارو هئس ۽ اها به ٿر جي ٻني جنهن ۾ سڄو سال ابر جي آسري واري پئي اڏامندي هئي. پوءِ به توڪل جي ٿرهي تي سوار صبر ۽ شڪر جو ثمر ساڻ ڪري وقت گذاريائين. اڃان جواني جو سڄ اُلهيو نه هئس ته وفات ڪري ويو.

جهاڙ ڪر ڳر ڳم هستي ڪواڙ جاؤن ڳاڻين

بے خبر ايڪي بهي اک پرواز آتي هے مجھے (عدم)

صوفي فقير محمد صديق چانڊيو رح: سندس تعلق ٿر جي ڳوٺ ڪيپلي تعلقي ننگر پارڪر سان هو. علائقي جو مشهور عالم مرحوم مولوي رسول بخش چانڊيو سندس وڏو ڀاءُ هو. پر صوفي صاحب پاڻ گهڻو پڙهيل ڪونه هو، ٿر جي ريگزارن ۾ سندس پهرين روحاني ملاقات صوفي عبدالحكيم خاصخيلي سان ٿي، جيڪو اڃان تازو سلوڪ جي تڪميل ڪري واپس موٽيو هو. پهرين ئي ملاقات ۾ صوفي عبدالحكيم جو مريد ٿي روحاني سفر جو آغاز

ڪيائين، پر سگهوئي صوفي صاحب جي وفات سبب اڳتي وڌي نه سگهيو ۽ پوءِ حضرت قبله رح جن جي خدمت ۾ حاضر ٿي سندن حلقه ارادت ۾ شامل ٿيو، جيڪا وابستگي طويل مسافت جي صورت ۾ آخري دم تائين رهي. حضرت قبله جن رح ڪمال شفقت ۽ توجه سان کيس طريقت جا سڀ مرحلا طئي ڪرايا ۽ پوءِ هڪ ڏينهن هي مرد درويش به خواجگان نقشبند جي صف ۾ شامل ٿي ويو. فقير محمد صديق جي هڪڙي شناخت طب و حڪمت به هئي. حضرت قبله جن کيس ۽ فقير محمد عمر پنهور کي طب يوناني جا ڪافي ناياب نسخا ڏنا هئا، جن مان هنن وٽان مخلق خدا جي وڏي تعداد فائدو ورتو. پاڻ نهايت منڪسر المزاج بردبار ۽ صابر شاگرد انسان هو. هڪ دفعي ڪن ماڻهن ڦڏو ڪري سندس پني تي قبضو ڪيو معاملو راجن چڱن مڙسن ۽ عالمن ۾ وڌائين ڪنهن ماڻهو چيس ته بروج آهين، پنهنجي شئي وڙهي چو نٿو وٺين. چيائين ته آئون پڇڻ وارو ڊچڻ وارو ۽ لڪڻ وارو بروج آهيان. شيءِ الله جي آهي، انهي ۾ رب پاڪ هنن جو روز لکيو آهي ته پلي ڪائي وٺن. فقير صاحب مختصر علالت کان پوءِ اندازاً پنجهتر سالن جي عمر ۾ پنهنجي ڳوٺ ۾ وفات ڪئي سندس به پٽ تعليم کاتي ۾ استاد آهن.

صوفي فقير محمد عمر پنهور رحمة الله عليه :

اسان جي حضرت قبله ممدوح رح جن جي چوٿين خليفن جو احوال پين کان ڪجهه طويل انهي ڪري آهي جو دست بيعت ٿيڻ کان پوءِ پنهنجي سڄي زندگي جو هڪ هڪ ڀل آستانه خليفي تي ڳڻي گذاريائين. منهنجو (رقم جو) ذاتي

تعلق به ساڻس گهڻو رهيو سندس نالو قلم جو نوڪ تي ايندي
 ئي ساڻس لاڳاپيل يادون هڪٻئي پٺيان ذهن جي دريچن مان
 ليئا پيون پائين. هن درويش عصر جو تعلق عمرڪوت جي
 پنهور برادري جي مشهور ڳوٺ اوڪراڙي سان هو. ابتدائي
 جواني ۾ ڏوهن جي دنيا ۾ ڄاتل سڃاتل ۽ ڏاڍو مڙس هو.
 هڪڙي رات ڪنهن واردات تان واپس وريو ته اوچتو سندس
 طبيعت گهڻي ناساز ٿي پئي. بيهوشيءَ جي دوري ۾ حضرت
 قبله جن رح کي ڏٺائين ته سندن هٿن ۾ کير جو هڪ پيالو
 آهي. پاڻ کيس اٿاري اهو کير پيارين ٿا. هوش ۾ اچڻ تي
 سڀ مرض ۽ درد دور ٿي ويا. سندس چوڻ مطابق ته اها رات
 عجيب ڪيفيت ۾ چرين وانگي ڪڏهن ڪلندي ۽ ڪڏهن
 رٿندي گذاريائين. صبح ٿيندي ئي لٿيل مال ڏٺين کي واپس
 موڪلي. پاڻ قبله جن رح جي حضور ۾ اچي حاضر ٿيو، جتي
 معرفت الاهي جي نور سان قلب جون تاريخيون مٿي منور
 ڪيائين ۽ پوءِ روزانو مراقبن ۾ شريڪ ٿي نئين منزل جا آثار
 و اسرار ڏسڻ لڳو. فقير صاحب لاءِ مرشد جي آستاني کان
 ڌار رهڻ دشوار ٿي پيو. ڳوٺ ويندو هو ته سخت بيقراري ۾
 ڏينهن اڌ رهي واپس ايندو هو. کيس اباڻا ڪڪ ۽ آجها اوپرا
 نظر اچڻ لڳا. نيٺ سال ڏيڍ ۾ خانقاهه خليلي جي سائي ۾
 مستقل گهر اڏي اچي ويٺو. حضرت قبله جن وقت بوقت
 مختلف ذميواريون سندس ذمي ڪيون، جيڪي وڏي خوشي ۽
 فخر سان نباهيندو رهيو ۽ انهي سان گڏ طريقت جي تار مان
 به تري وڃي پار پيو. کيس خلعت خلافت طور پهراڻ، چادر ۽
 صدي عطا ٿيا. اهو مبارڪ ڏينهن اربع جو هو. وچان هڪڙو

ڏينهن گذريو جمع جي رات کيس سرڪار دو عالم ﷺ جن جي خواب ۾ زيارت نصيب ٿي سندس چوڻ مطابق ته پاڻ هڪڙي خيمي (تنبو) ۾ جلوه افروز هئا. نوراني صورتن واريون ڪئين هستيون سندن مجلس ۾ حاضر هيون. مون ڊچندي ڏڪندي اڳتي وڌي سندن پيرن مبارڪن تي هٿ رکي سندن هٿ چميا اُهي هٿ مبارڪ اڃان منهنجي اکين تي ئي هئا ته مون کي سجاڳي ٿي. ان وقت مون کي سڄي گهر ۾ خوشبو محسوس ٿي مون خيال ڪيو ته هي سرهاڻ ۽ ڪٿوري جي هُپڪار ڪٿان پئي اچي. وري اهو مبارڪ سپنو ياد ڪري صلوٰه شريف پڙهيم. جڏهن اشهد جي لفظ تي اڱريون چمي اکين تي رکيم ته خبر پئي ته اها سڄي خوشبو منهنجي هٿن ۽ چين مان ٻاهر پئي اچي جيڪا لاڳيتو ٽي ڏينهن رهي جيڪو به ماڻهو منهنجي پير ۾ ويهندو هو اهو پڇندو هو ته ڪهڙو عطر هنيو اٿئي جو هيڏي خوشبو ٿي اچي. اهو پاڳن پريو خواب سڀ کان پهرين حضرت قبله جن رح کي ٻڌائڻ جي ارادي سان صبح جو سندن اوطاق تي حاضر ٿيس دل ۾ اهو ارادو ڪيم ته جيڪڏهن پاڻ اجازت ڏنائون ته پيسن کي به ٻڌائيندس ته ڪنهن کي به نه ٻڌائيندس. متان ماڻهو مون ۾ شڪ شبها ڪن. ٿوري دير گذري ته پاڻ تشریف فرما ٿيا. مون کي ڏسندي ئي فرمايائون ته، محمد عمر توکي مبارڪ هجي توکي رب پاڪ پنهي جهانن جي سردار جي زيارت ڪرائي آهي ۽ تون بيشڪ ماڻهن کي هي پلارو خواب ٻڌاء جيڪو شڪ ڪندو اهو گمراهه آهي. منهنجي حيرت جي ڪا حد نه رهي ته کين ڪيئن خبر پئي.

هڪ ٻيو واقعو ٻڌايائين ته منهنجو گهر اڃان گلزار خليل منتقل نه ٿيو هو ته عيد جو ڏينهن آيو آئون ۽ حاجي گلاب کين عيد مبارڪ ڏيڻ صبح جو سويل پهچي وياسين پاڻ نماز لاءِ ٻاهر نڪتا ته اسين ملياسين اسان کي ڏسي فرمائون ته: بابا ملڻ جا موقعا گهڻا آهن، پر بهتر اهي ته عيد جو ڏينهن ماڻهو گهر وارن ۽ عزيزن قريبن سان گڏ گذاري اسان عرض ڪيو ته حضور. اسان جون عيدون اُتي آهن، جتي اوهين هُجو پاڻ خاموش رهيا ۽ نماز لاءِ روانا ٿيا. اسين به پٺيان هلياسين عيد نماز کان پوءِ ماڻهن جا انبوهه ساڻن ملڻ لاءِ وريا. اسين به وڏي مشڪل سان وڌياسين ته اسان کي اشاري سان بيٺو جو حڪم ٿيو. جڏهن رش گهٽ ٿي اسين پيرين پوڻ لاءِ جهڪياسين ته اسان جا هٿ روڪي اسان کي زوري چڪي پاڪر پاتائون. اسين جڏهن ملي هٿياسين ته ائين محسوس ٿيو ته آسمان ۾ پيا اڏامون. زمين تي پير ٿي نٿو لڳي. هيٺ عيدگاهه وارا سوين ماڻهو اسان کي ماڪوڙين وانگي نظر اچڻ لڳا. جيئن پوءِ ٿيڻ اڃا به مٿي پي وياسين. ڪير اسان سان مليو، ڪنهن هٿ ڏنو اها ڪابه سرت نه رهي. اها ڪيفيت اڌ ڪلاڪ کن رهي. جڏهن هوش سنڀاليوسين ته حضرت صاحب هو ۽ نه پيا ماڻهو ميدان خالي هو. اهڙا ڪيئن واقعا تفصيل سان لکجن ته هوند ڪتاب پر جي فقير محمد عمر رح پٽائي جي رسالي جو وڏو ڄاڻو ۽ پارکو هو ۽ آئون شروع کان ئي پٽائي جي لکن ۽ صحرائن جو رولاڪ هئس پٽڪڻ وارو ۽ ٽڙڻ ٽاپڙڻ وارو وٽائينس پٽائي جي ٻولي جا خاص ٻول ڏکين لفظن جي معنيٰ ۽ تشریح پڇندو هئس. اسان

جي رهاڻ به لطيفي لات سان شروع ٿيندي هئي. حضرت قبله جن بيماري جي آخري مهيني ۾ تسڪين طبع خاطر مٿس ڪم رکيو ته هو عصر نماز کان پوءِ کين پٽائي جا بيت ٻڌائيندو ڪري هڪڙي ڏينهن ڪجهه ڪورا ڪاغذ کڻي مون وٽ آيو ۽ چيائين ته مون کي هاڻي ويسر گهڻي آهي. رسالو به ڪو کڻي ويو آهي، تون مون کي روز بيت لکي ڏي ته ائون حضرت صاحب کي ٻڌايان. مون کي اڃا تازو هڪ نئين چاپي وارو شاهه جو رسالو (برادر محمد ايوب جان کان تحفي طور مليو هو. انهي مان مون سر رامڪلي جا ڪجهه بيت لکيا ته چيائين ته هنن بيتن ۾ ڏک جو تاثر وڌيڪ آهي. حضرت جن کي گران طبع گذرندا ڪنهن ٻي موضوع جا بيت لک انهي کان پوءِ مون ساڳي رسالي مان سر آسا، سر ڪاهوڙي، سر سريراڳ ۽ سر سهڻي مان تصوف جي نڪتن تي مبني شاهه جا بيت لکيا، جيڪي پسند ڪيائين ۽ روز لکائيندو رهيو، پر هي سلسلو گهڻو نه هليو. حضرت قبله جن جي بيماري گهڻي وڌي وئي. باهر تشریف فرما ٿيندا هئا ته اتي به غنودگي طاري رهندي هئي. شاهه جا بيت ٻڌڻ جي سانپير کين نه رهي. فقير صاحب پاڻ طريقت ۾ صاحب ڪشف و حال هو خبر پئجي ويس ته هاڻي لاهوتي لڏڻ وارا آهن انهي جهوري بيمار ڪري کيس منجي داخل ڪيو. مرشد سان سندس قلبي ۽ روحاني عشق هو. بيماري دوران هر وقت اها دعا گهرندو هو ته ائون پنهنجي مرشد جي وچوڙي جو ڏينهن اکين سان به ڏسان دعا اگهي وئي. حضرت جن رح جي رحلت کان ڏهن ڏينهن اڳ پاڻ هي سورن جو سنسار ڇڏي ويو. انهي

طرح جهوناڳڙه جهرڻ کان اڳي ذاتار اڳيان منگتو پاڻ سر
 ڪيائي ويٺو. طالبان طريقت ۾ آخري يادگيري انهن زميندارن،
 معززين ۽ برادرين جي معتبر ماڻهن جي جيڪي حضرت قبله
 جن وٽ طريقي پاڪ ۾ داخل ٿيا ۽ راهه طريقت تي هلندي راهه
 بياني ورتائون. انهن ۾ مرحوم حاجي محبوب علي پلي
 (منعم پلي) حاجي لقمان پلي (هاڙ) حاجي دوست محمد
 آڙهوٿو، حاجي الهجڙيو خان پرڳڙي، حاجي شير محمد پرڳڙي،
 سيٺ حاجي احمد ميمڻ (چمبرڙ) وڏيرو علي محمد پلي (دار
 پلي) مولوي عبدالعزيز لغاري (مورو)، مخدوم عبدالرحمان
 عباسي (بوبڪ)، حاجي شاهه محمد مڪراني (محراب پور)،
 مفتي غلام محمد نعيمي شهيد (جامعہ نعيمي ڪراچي)
 چوڌري عبدالمجيد جت، مرحوم قاضي عبدالعزيز مؤمن،
 جمعدار مير محمد لغاري، مرحوم حاجي علي محمد
 هاليپوٿو، حاجي گل حسن انڙ، حاجي صديق انڙ، وڏيرو
 عبدالرحمان راهو، وڏيرو ارباب ڳلهڙو، حاجي محمد عيسيٰ
 پٽي، نيڪيدار ابراهيم خان بلوچ، سيٺ عنايت علي خان
 قائمخاني، مرحوم پير بخش شاهڙي، رحيم بخش خان بروهي
 ۽ مرحوم حاجي نور محمد کوسو شامل آهن. هن وقت اهي
 سڀ وڃي پنهنجو وارو وڃائي ويا آهن، جن ۾ مڪي جي مٿن
 مان منڍ پيندي متارا مري امر ٿي ويا.

پاڙيسرين سان حسن سلوڪ ۽ مهرو شفقت

سنڌي ۾ هڪ عام سادي چوڻي آهي ته پاڙو ته آهي
 نبي جو اها چوڻي پنهنجي لفظن جي حقيقت مطابق بلڪل
 صحيح آهي. ڇو ته اسان جي آقا حضور ڪريم ﷺ جن

جون پاڙيسرين جي حقن بابت گهڻيون حديثون موجود آهن. هڪڙي حديث ۾ فرمايائون ته اهو ماڻهو مومن ناهي جيڪو پاڻ ڏوڪري کائي ۽ انهي جو پاڙيسري بکيو سمهي. اهڙي طرح پاڙيسرين سان حسن سلوڪ جي تلقين ڪندي فرمايائون ته، اهو ماڻهو هرگز هرگز مومن ناهي جنهن جو پاڙيسري انهي جي شرڪان محفوظ نه هجي. پوئين حديث جي پس منظر ۾ هن وقت مسلم معاشرتي ۾ عدم رواداري جا بجا ڏسجي ٿي. اسان جي سنڌ جا اڪثر وڏيرا ۽ زميندار پاڙيسرين مٿان صوابيدار بنجي ڳوٺ ۽ راڄ کي ڪنهن ٿاڻي وانگي هلائيندا آهن. ٻڌ چوڙ ڊپاءُ. هيس گاريون موجڙا پاڙيسرين جي مقدر ۾ هوندا آهن نه هنن لاءِ پڄڻ جي جاءِ نه لڪن جي. حضرت قبله جن رح اهڙن زميندارن جي اهڙي روش جي اڪثر مذمت ڪندا هئا ۽ جڏهن ڪن فيصلن ۾ وڏيرا ۽ رئيس وٽن ايندا هئا ته کين آقاء نامدار جن جون پاڙيسرين جي حقن بابت حديثون ٻڌائي انهن کي خوب ملامت ڪندا هئا. بي دنيا جي پيٽ ۾ سندن ڳوٺ جو ماڻهو پاڻ زميندار وانگي رهندو هو. گلزار خليل سندن قائم ڪيل ۽ آباد ڪيل ڳوٺ جنهن جو هر رهواسي کين پيارو هو. پاڻ ڳوٺ وارن جي سک آرام ۽ خوشي جو هر وقت خيال رکندا هئا. ضرورت مند پاڙيسري کي کاڌو، راشن ۽ مالي مدد ڏيندا هئا. بيمار جي مزاج پرسي ڪندا هئا. نادار فوتي جو جوڙي پوتي جو خرچ ۽ پونيٽرن جي سار سنڀال لهندا هئا. هر هڪ ڳوٺاڻي کي سندس گهر ۾ پاڻي جي سهوليت ڏنائون. جمع جي ڏينهن جڏهن ڳوٺ جي وڏي تلاءُ تي پاڻي ايندو هو ته پهرين ڳوٺ وارن جا کڏا پرڻا

هئا. ڪي ماڻهو گهر ۾ اندر اڳيان پٺيان خالي پٺ تي وڻ پاجيون ۽ گاهه پوکي ويٺا ها. انهنڪي به باقاعده پاڻي ملندو هو. جذبات جي اظهار جي آزادي هر هڪ کي حاصل هئي. پاڻ جيتوڻيڪ نقشبندي سلسلي جا روحاني پيشوا هئا ۽ انهي طريقي موجب راڳ ۽ ساز کي سخت ناپسند ڪندا هئا، پر اهڙي پابندي ڳوٺ وارن تي لاڳو نه ڪيائون. مسجد جي پٺيان الهندي طرف شاهائين جو وڏو راج ويٺل هو. انهي ۾ شادين جي موقعي تي سڄي رات دهل وچندو هو. پاڻ ته کين منع نه ڪيائون، پر هڪ دفعو ڪجهه جماعتي پيش امام سميت وٽن آيا ۽ مطالبو ڪيائون ته دهل ڌمچر بند ڪرايو، عبادت ۾ خلل ٿو پوي. سندن انڪار تي هو چوڻ لڳا ته توهان اجازت ڏيو اسين پاڻ ٿا بند ڪرايون. پاڻ جواب ۾ چيائون، ته آئون پاڙيسرين کان خوشي جو حق کسڻ جي ڪنهن کي به اجازت نه ڏيندس. ڳوٺ وارن جڏهن اها ڳالهه ٻڌي ته هنن پاڻ اهو فيصلو ڪيو ته هر نماز جي وقت ڳائڻ وڃائڻ بند ڪيو ويندو. ڳوٺ جي حدن ۾ هڪڙي مخصوص پٺ تي ملاڪڙا لڳندا هئا. گهوڙن ۽ ڍڳن جي ڊوڙ جا مقابلا ٿيندا هئا. شادين ۾ لاڙڊ اسپيڪر تي رڪارڊنگ ٿيندي هئي. پاڻ ڪنهن کي به منع نه ڪيائون. ڪنهن به پاڙيسري سان ڪا زيادتي ٿيندي هئي ته انهي تي سخت قدم کڻندا هئا، پر جيڪڏهن ڪو سندن ڏوهه ڪندو هو ته انهن کي معاف ڪري ڇڏيندا هئا. ڪن ماڻهن سندن چوربون ڪيون اهي جڏهن پڪڙجي سندن آڏو پيش ٿيا ته فرمايائون ته هي فلاڻو فلاڻي جو پٺ آهي. هي فلاڻي جو پوتو فلاڻي جو ڏوهڻو آهي. هن کي سزا نه ڏيندس. هڪ دفعي

هڪ ٻاهريون ترسيل مهمان چوڻ لڳو ته، قبلا! توهان ته هنن جي وڏن جا نالا ٿا وٺو، پر هنن نالائقن ته توهان جي تڙي جو ڪوبه خيال نه ڪيو. پاڻ فرمائون ته هنن جي اکين ۾ پري ڏسڻ واري نظر اڃا پيدا نه ٿي آهي. سندن هاريسن مان هڪڙا رات جو چوري ڦٽيون چونڊي گڏ ڪري وڪڻندا هئا. هڪ دفعي اُهي به ڦٽين سوڌو پڪڙجي پيا. انهن کي به ڪا سزا ته ڪونه ڏنائون. ويتر منشي کي چيائون ته جيڪي ڦٽيون هنن وٽان برآمد ٿيون آهن، انهن جي چونڊائي (اجرت) کين پيڻي ڏني وڃي جو ويچارن رات جو لنڊيون لتاڙي ننڊون ڦٽائي ڦٽيون چونڊيون آهن. عفودر گذر جو اهڙو مثال ڪو پيو پيش ڪري نه سگهندو.

ڌاڙيلن ڏانهن خط

سندن هڪ مريد حاجي ارباب گهلڙي جي نوجوان پٽ جان محمد کي ڌاڙيل اغوا ڪري کڻي ويا. هفتي کان پوءِ ماڻهن کي ڌاڙيلن جي طرفان پنج لک رپيا تاوان (پنگ) جي چئي ملي نه ڏيڻ جي صورت ۾ جان محمد جي مارجڻ جي ڌمڪي لکيائون. ٻي ڏينهن مغوي جا والدين رٿندا حضرت قبله جن رح جي حضور ۾ حاضر ٿيا. احوال ٻڌايائون ۽ اها چئي به کين ڏيکاريا. حاجي ارباب گهلڙو معمولي ڪاتيدار هو رڳو گذاري جيتري زمين هئس. ايتري رقم جو صرف چئن ڏينهن ۾ بندوبست ڪرڻ هن لاءِ ممڪن نه هو. پاڻ پنهي والدين جي حالت ڏسي سخت پريشان ٿيا. هڪ خط ڌاڙيلن جي نالي لکيائون، جنهن ۾ کين خوفِ خدا ۽ صلہ رحمي جو احساس

ڏياربائون ۽ انهي حوالي سان ڪجهه قرآن پاڪ جون آيتون ۽ حديثون به لکيائون. شايد ڏاڙيلن زندگي ۾ اهو پٿريون خط ڏنو هوندو، جنهن ۾ آيتون ۽ حديثون هجن ۽ انهي سان گڏ نصيحتون ۽ جث ملامت به هن خط ۾ هڪ خاص ڳالهه هي به لکيائون ته قيامت جي ڏينهن الله وٽ بندي جو هڪڙوئي اهڙو عمل قبوليت جو شرف ماڻيندو جنهن جي آڌار تي پيا سڀ گناهه معاف ڪري سندس بخشش ڪئي ويندي. اوهين جيڪر روڪيل چوڪري جي پيءُ ماءُ تي رحم کائي کيس آزاد ڪريو ته ٿي سگهي ٿو ته اوهان جي اها رحمدلي اوهان جي چوٽڪاري جو ذريعو بنجي. اهو خط لکي هاڃي ارباب کي تاڪيد ڪيائون ته، مقرر تاريخ تي ڪو ماڻهو وڃي اهو خط کيس پهچائي. رب پاڪ کين ساڃاهه ڏيندو. سندن خط تي ماڻهن عجيب تبصرا ڪيا. ڪن چيو ته ڏاڙيل ۽ نصيحت ڳالهه سمجهه کان ٻاهر آهي. ڪن چيو ته هاڻي جان محمد جي مارجڻ ۾ دير ڪانه ٿيندي. ڪن چيو ته ڏاڙيل وري به مسلمان آهن. شايد خط کي مڃڻ. بهرحال مقرر ڏينهن تي ڏسيل جاء تي هڪ ماڻهو هنن جي اچڻ کان اڳي ئي اهو خط اتي محفوظ رکي پاڻ نڪري ويو. ڏاڙيل پهتا ته نه رقم هئي ۽ نه ڪو وارث موجود اچتو. سندن نظر ان خط تي پئي جيڪو کولي پڙهيا. پڙهڻ واري پڙهي پورو ڪيو ته پين چيو ته وري به پڙهه اهڙي طرح بار بار پڙهندا رهيا. رات جو پاڻ ۾ صلاح مشورو ڪيائون صبح جو سوبل جان محمد کي پاڙا پتا ڏئي هڪ رستي تي اٿي اتان ويندڙ بس ۾ ويهاري روانو ڪيائون، جيڪو شام تائين گهر پهچي ويو.

هڪ ظالم زميندار ڏانهن خط

گلزار خليل کان ڏهه پندرهن ميلن جي فاصلي تي واقع هڪ زميندار جي ڳوٺ مان سندس ڪي هاري حضرت قبله جن رح وٽ آيا مذڪوره زميندار جي ظلم ۽ بدسلوڪي جي دانهن ڏنائون. کين پوري طرح نه کاڌي لاءِ راشن ملندو هو نه انگ اوڀڻ جيترو اجورو. ناحق روڪ سختي ۽ بيگار جي پيڙهه مارڪٽ ۽ ڊورن وانگي پورجن رات ڏينهن جو معمول هو. انهن هارين وٽن پناهه جي درخواست ڪئي، جيڪا نامنظور ڪندي هڪ خط انهي زميندار ڏانهن لکيائون، جنهن م ماتحت ۽ محڪوم ماڻهن سان عدل ۽ احسان وارو قرآن پاڪ جو حڪم ۽ حسن سلوڪ بابت احاديث رسول جا حوالا تفصيل سان لکيائون. ذاتي حيثيت م نه هنن کي ايبيل ڪندي انهن مظلوم هارين جي پارت لکيائون. کين اميد هئي ته سندن خط کي چڱي موت ملندي، جنهنوقت انهي زميندار کي سندن خط پهچايو ويو. ان وقت هو سندس زمينن پرسان وهندڙ واھ جي ڪپ تي ڪن خاص ماڻهن سان گڏ گهمي رهيو هو. خط پڙهڻ سان هو تپي باھ ٿي ويو. خط ڦاڙي ٽڪرا ٽڪرا ڪري واھ م اچلائي ڇڏيائين. انهن هارين کي چيائين ته، اوهان ڳوٺ هلو. آئون اوهان جي چڱي طرح سار لھان ٿو ۽ پوءِ هارين سان به اهوئي ٿيو جيڪو هن ٻولائي چيو هو. انهي ڳالهه کي ڏهه ٻارهن ڏينهن مس گذريا نه سندس نوجوان پٽ ساڳي واھ جي پٽڙي تي جيب هلائي ڳوٺ اچي رهيو هو ته اوچتو جيب سندس ڪنٽرول مان نڪري واھ م هلي وئي.

جنهن ۾ هو پاڻ ۽ سندس هڪ ساٿي ٻڏي مري ويا. ٿوري دير کان پوءِ جڏهن زميندار پنهنجا سڀ هاري وٺي اتي پهتو ۽ پاڻ چرين وانگي پيرن اگهاڙو ڊوڙندو پٽ جو لاش ڳولائڻ لڳو. انهي وقت سندس ٻه هاري ٿورو ياسيرا ٿي رازداري سان هڪٻئي کي چوڻ لڳا ته، توکي ياد آهي هي اها ساڳي جاءِ آهي جتي پير ابراهيم جان سرهندي جو خط ڦاڙي واه ۾ اچيو هئائين. ايئن چئي ٻئي توبه ڪرڻ لڳا. درحقيقت هي افسوسناڪ واقعو الله جو ڏمر هو. حضرت قبله جن رح جي خط جي جواب ۾ هن جيڪو عمل ورجايو اهو سندس ردعمل هو ۽ وري سندس ردعمل کان پوءِ جيڪو هي ناگهاني حادثو ٿيو اهو قدرت جي طرفان ردعمل هو.

چنيسر سان چاڳ، متان ڪا منڌ ڪري،
ڏمر جي ڏهاڳ سگهو ڏي سهاڳڻين.

(شاهه رح)

بزرگانِ دين سان محبت ۽ عقيدت

اولياءِ ڪرام سان جتي سندن بي انتها عقيدت هئي اتي سندن هميشه اها ڪوشش رهي ته انهن بزرگانِ دين جي درگاهن ۽ آستانن جو تقدس قائم رهي، جتي به ناجائز غير شرعي ۽ غير اخلاقي سرگرميون هنن پلارن آستانن تي ٿين ٿيون اهي ختم ٿين. انهي جي جاءِ تي قرآن ۽ حديث جو پيغام ۽ انهي منشور کان زائرين کي آگاهه ڪيو وڃي، جنهن تي عمل ڪندي انهن هستين جي عمر گذري وئي. اهڙي مقصد لاءِ جتي ڪٿي به سندن وس هليو پاڻ اتي اسلامي تعليمات جي روشني ۾ ديني جلسا منعقد ڪرايائون. تلاوتِ ڪلام پاڪ،

حمد و نعت جون مجلسون ۽ زيارت جي طور طريقن بابت مسنون ۽ شرعي احڪام جا درس زائرين کي ڏيارين ٿا. درگاهن تان هر قسم جي فحاشي ۽ گندي رسمن جي خاتمي لاءِ هميشه سر پيڪار رهيا. سندن جماعت مريدن ۽ متعلقين جو جتي به ڪو اثر رسوخ هو اتي انهن علائقن ۾ موجود درگاهن تي به اهڙي قسم جو مذهبي ۽ اصلاحي ماحول ۽ ماڻهن جي ذهني تربيت لاءِ تقرير و تحرير ۽ علماء دين جي مستقل رهنمائي جو اهتمام ڪرايائون ته جيئن ماڻهو اهڙين جاين تي نه رڳو درس عبرت وٺن پر درس اصلاح به حاصل ڪن. سڀ کان پهرين سندن ڳوٺ کان ٿوري فاصلي تي واقع درگاه مولوي ميان محمد قاسم ڪالرو رح تي سندن هڪ مخلص دوست مرحوم حاجي نصرالله پلي سندن مشوري ۽ تعاون سان هڪ وڏي ديني جلسي جو اهتمام ڪرايو جيڪو مذڪوره بزرگ جي سالياني عرس جي موقعي تي هر سال وڏي تزڪ و اهتسام سان منعقد ٿيندو رهي ٿو. حاجي نصرالله جي وفات بعد سندس اولاد حاجي صاحب مرحوم جي ان روايت کي زنده رکيو اچي گلزار خليل کي ويجهو هڪ ٻي درگاه سيد شاه علي شاه شهيد رح تي به سندن ڪوشش سان ديني جلسي جو اجراء ٿيو، جيڪو پڻ هر سال باقاعدگي سان وڏي پيماني تي هر سال ٿيندو رهي ٿو عمر ڪوٽ ۾ مرحوم پير امير علي شاه قريشي جيڪو سندن دوست هو، انهي به پنهنجي آستاني تي ساليانا ديني جلسا ڪرايا. ميرپورخاص ڊويزن جي سڀ کان وڏي روحاني هستي حضرت مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي رح جي درگاه تي به پاڻ پنهنجي

طور هڪ ٻه جلسا منعقد ڪرايائون. اتي هڪ ديني مدرسو قائم ڪرڻ جي رٿا به سندن ذهن ۾ هئي. پر پوءِ اهل تشيع ڏانهن مائل درگاهه جي متولين جي عدم تعاون جي ڪري ڪوبه ڪم اڳتي وڌي نه سگهيو. تنهنجي ڄام ويجهو سهروردي سلسلي جي مشهور درگاهه شيخ پرڪيو آچاري رح جو سجاده نشين پير ميان اعجاز علي شيخ صاحب سندن خاص دوست هو پير صاحب پاڻ عالم با شرع ۽ صاحب تقويٰ بزرگ آهي. حضرت قبله جن رح جي ساڻس گهڻي محبت هئي. سندن مشوري تي پير صاحب موصوف به هن درگاهه جي سالياني عرس جي موقعي تي عظيم الشان جلسن جو انعقاد ڪرايو، جيڪو هلندڙ آهي. پير سرهندي ڳوٺ ملير ڪراچي جي مجددِي حضرات جي جدِ اعليٰ حضرت شاهه ضياءِ احمد جان رحمة الله عليه جي آستانه عاليه تي به سندن اصرار ۽ خواهش مطابق حضرت شاهه ضياءِ احمد جان رح جي اولاد مان هڪ صاحبزادي ظهور احمد جان جي سرپرستي ۾ ساليانن جلسن جو انعقاد ڪرايو ويو، جيڪو سلسلو پڻ هلندڙ آهي. جڏهن ته چوڏهين ربيع الاول جي گلزار خليل واري جلسي کي سندن پوري جماعت جي نمائنده اجتماع طور مرڪزي حيثيت حاصل آهي. جلسن کان علاوه بزرگان دين جي حالات زندگي تي مبني ڪتابن ۽ مقالن جي اشاعت لاءِ به پاڻ ڪوشاڻ رهيا ته جيئن عوام الناس انهن مقتدر هستين جي باري ۾ وڌ ۾ وڌ ڄاڻ حاصل ڪري انهي جو ثور و اندازو مون کي (راقم کي) ان وقت ٿيو جڏهن سندن هڪ مريد ۽ نوجوان اديب عبدالملڪ پلي صاحب (حاجي منعم پلي وارو) علائقي جي

مشهور بزرگ مولوي ميون قاسم كالرو رح تي هڪ مفصل ڪتاب ”لڪا گهمن لوڪ ۾“ لکيو. انهي ڪتاب ۾ ميان صاحب رح تي سندن لکيل هڪ مضمون پڻ شامل هو. هي ڪتاب چيچي منظر عام تي آيو ته پاڻ انهي جي معيار کي بيحد پسند ڪيائون. هڪ ڪاپي مون ڏانهن به موڪليائون ۽ انهي سان گڏ مون لاءِ سندن پيغام هو ته ڪتاب پڙهي رکي نه ڇڏجڻين ٻين کي به پڙهڻ لاءِ ڏجڻين. پاڻ مجددِي خاندان جي بزرگن سميت ٻين به ڪافي بزرگن تي مفصل، تعارفي ۽ تحقيقي مقالا لکيائون، جن مان ڪن مقالن کي ترتيب ڏئي ڪتابي صورت ۾ آڻي شايع ڪرايو ويو. انهي سلسلي ۾ سندن هڪ مريد ۽ انجمن غلامان مصطفيٰ تندي الهيار جي ناظم اعليٰ ابو سرور غلام رسول خاصخيلي جون خدمتون قابل تعريف آهن. پاڻ مجلس ۾ اڪثر بزرگان دين جو تذڪرو ضرور ڪندا هئا. سنڌي ٻولي جي سرموڙ شاعر ۽ عارف ڪامل حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح سان به سندن خاص محبت هئي. ڀٽائي صاحب رح جا سوين بيت کين ياد هئا، جيڪي تقريبن ۽ تحريرن ۾ به چوندا ۽ لکندا هئا. امام اعظم ابو حنيفه رحمه الله عليه، حضرت غوث اعظم عبدالقادر جيلاني رح، حضرت امام رباني مجدد الف ثاني رح، حضرت شاهه نقشبند رح، حضرت خواجہ معين الدين چشتي رح، حضرت مخدوم غوث بهاؤالحق ذڪريا ملتاني رح، حضرت بابا فرید گنج شکر، رح، سلطان العارفين بايزيد بسطامي رح، حضرت خواجہ باقي بالله ۽ عروۃ الوثقي حضرت امام معصوم رحم سندن عقيدت جا خاص محور ۽ مسکن

هئا. جڏهن ته سنڌ، پنجاب ۽ برصغير جا ٻيا لاتعداد صوفيا، ڪرام سندن دل ۾ محبت ۽ عقيدت جو پنهنجو پنهنجو مقام رکندا هئا. انهن بزرگان دين مان هر هڪ جو ذڪر ڪرڻ مهل سندن جذبات جي عجب ڪيفيت هوندي هئي. روح سندن عظمت جي بلندي ۾ پرواز ڪرڻ لڳندو هو. ذهن جي سوچ جا دائرا مذڪوره هستي جي وسعتن ۾ ئي محصور ٿي ويندا هئا ۽ زبان انهن سڳورن جي تعريف جا لفظ ڳوليندي چڻ ته ڪو جابلو سلسلو سر ڪندي هئي. انهي کان ڪئين حصا وڌيڪ بيخودي ۽ مدهوشي جو عالم حاضرين و سامعين تي طاري هوندو هو، جن کي سندن مجلس ۾ ويٺي سندن ديدار ۽ گفتار دوران نه ته ڪو وقت جو احساس رهندو هو نه پنهنجي ذات نالي ۽ ماڳ مکان جو ڏينهن ۽ رات جون ساعتون پنهنجي شعوري شناخت وڃائي ويهنديون هيون ۽ هوش و حواس فهم و فراست جو ساٿ ڇڏي ويندا هئا.

نميدانم چه منزل بود شب جائيکه من بودم

بهر سو رقص بسمل بود شب جائيکه من بودم

غوث العالمين حضرت مخدوم بهاؤالحق زڪريا

ملتانى رح جي هڪ ڳالهه مجلس ۾ ٻڌايائون ته سندن هڪ

مريد جي پٽ علم دين جو پڙهي دستاربندي ڪئي. سندس

پيءُ کيس مرشد غوث پاڪ وٽ وٺي آيو ۽ دعا لاءِ ۽ نئين

عالم پٽ کي مريد ڪرڻ جي التجا ڪرڻ لڳو. غوث پاڪ

فرمايو ته، رب پاڪ عزازيل شيطان کي به گهڻو علم عطا

ڪيو. کيس فرشتن جو استاد بنايو پر پوءِ هن ۾ تڪبر پيدا

ٿيو ۽ الله جو حڪم نڪرائي آدم عليه السلام کي سجدو

ڪرڻ کان انڪار ڪيائين، جنهن کان پوءِ کيس نيڪالي ملي هي شخص به علم جي زور تي تڪبر ڪندو اسان جي فقيري ۽ طريقي تي اعتراض اٿاريندو شڪ شبها ڪندو ائين چئي خادمن کي حڪم فرمائون ته هن ماڻهو کي سندن حجري مان ٻاهر ڪڍي ڇڏيو. سندن حڪم تي عمل ڪندي هن کي ٻاهر ڪڍيو ويو. هو وري واپس آيو کيس پيهر ٻاهر ڪڍيو ويو هو وري به آيو. اهڙي طرح هن کي گهلي ٻاهر ڪڍندا رهيا ۽ هو هر ڏوڙي واپس ايندو رهيو. آخر غوث پاڪ کيس سخت ڪاوڙ ۾ چيو ته او نافرمان! تون منهنجو حڪم چوڻو مڃين؟ هن نوجوان رڻدي چيو ته، حضور مک کي ڪيترو به تڙيو ويندو ته به هو حلوائِي جو دڪان ڪانه ڇڏيندي. مونکي به توهان جا خادم تڙي گهلي ٿڪي پوندا پر ائون هي در ڪونه ڇڏيندس. غوث پاڪ کي سندس هن جواب موھي وڌو. پاڻ هڪدم اٿيا کيس گراهتي پائي اٿي پنهنجي پر ۾ ويهاريائون سندس حق ۾ دعا گهري پنهنجي حلقي ۾ داخل ڪيائونس.

انجمن غلامانِ مصطفيٰ جو قيام

حضرت قبله جن رخ جي سرپرستي ۾ جيڪي ديني مذهبي، تبليغي ۽ اشاعتي تنظيمون ۽ انجمنون مصروف عمل رهيون، انهن ۾ سڀ کان وڏي سڀ کان منظم ۽ سڀ کان فعال تنظيم جو درجو ”انجمن غلامانِ مصطفيٰ“ کي حاصل آهي، جيڪا 1976ع ۾ جماعتِ خليلي نقشبنديه جي گڏيل ڪوشش ۽ تعاون سان قائم ڪئي وئي. جيتوڻيڪ هن جماعت جي باني ارڪان جي اڪثريت هن وقت داعي اجل کي لب ڪ

چئي چڪي آهي. پوءِ به جيڪي پويان غلامان مصطفيٰ موجود آهن اهي تن تي ٿڌي ڪاهه ڪانهي ويل ويهڻ جي واري قول مطابق اوندهه کان اڳ پيرن جا پير لهڻ لاءِ آڏو تر چالڪ آهڙي رهيا آهن. هن تنظيم جا جيڪي بنيادي مقصد هئا انهن ۾ حقوق اهل سنت جو تحفظ مسجدن مدرسن ۽ ٻين ديني ادارن جي سرپرستي ۽ بهتر انتظام جا اڀاءُ عوام الناس ۾ مذهبي شعور پيدا ڪرڻ لاءِ جلسن جلوسن جو انعقاد باطل نظرين ۽ عقيدن جي روڪ لاءِ مزاحمتي اقدامات جو تعين اهل سنت جي املاڪ ۽ اثاثن تي قبضن جي مزاحمت، تبليغي، اصلاحي، تعميري ۽ اخلاقي موادن تي مبني تحريرن ۽ ڪتابن جي اشاعت ۽ شهر شهر ۽ ڳوٺ ڳوٺ ۾ جماعت جي باقاعده تنظيم سازي وغيره جا ٿايل مقصد الحمدالله وڏي حد تائين پورا ٿيا. هن تنظيم جو عملي سفر ڪاميابي سان جاري آهي، جتي، حقوق اهل سنت کي ڪو لوڏو آيو. هن تنظيم پريور جنگ لڙي سوڀ ماڻي حضرت قبله جن رح جي لڪيل ڪتابن مان گهڻي کان گهڻا ڪتاب ڇپائڻ جو اعزاز به انجمن غلامان مصطفيٰ کي ئي حاصل آهي. انهي کان علاوه چوڏهين ربيع الاول جا ميلاد النبي ﷺ جا پهريون ٻه جلسا گلزار خليل ۾ هن انجمن پنهنجي طور تي منعقد ڪرائي هن عظيم الشان سالياني اجتماع جو بنياد وڌو. هن وقت چوڏهين ربيع الاول جو گلزار خليل ۾ ساليانو ميلاد النبي ﷺ جو جلسو سنڌ جي وڏن مذهبي اجتماعن ۾ شمار ٿئي ٿو، جنهن ۾ جماعت اهل سنت جا سرفروش سڄي سنڌ مان ڪهي اچي شريڪ ٿيندا آهن. هن جلسي ۾ انجمن غلامان مصطفيٰ جر

انتظامي امور ۾ اهم ڪردار هوندو آهي. ربيع الاول جي ٻين تاريخن ۾ به جماعت خليلي نقشبنديه جون سنڌ جي جنهن به شهر ۽ ڳوٺ ۾ شاخون آهن اتي به هن تنظيم جي زير اهتمام ميلاد النبي ﷺ جا جلسا منعقد ٿين ٿا ۽ تنظيمي گڏجاڻيون به ٿين ٿيون. حاجي محمد صالح راهو صاحب جنهن کي انجمن غلامان مصطفيٰ جي پهرين افتتاحي اجلاس ۾ جنرل سيڪريٽري چونڊيو ويو هو. عهدي تي اڄ تائين پنهنجون ذميواريون سهڻي نموني نڀائي رهيو آهي. جڏهن ته صدر سميت ٻيا عهديدار تبديل ٿيندا رهندا آهن.

رسالي ”الاصلاح“ جو اجراء

جماعت خليلي نقشبنديه جي پليٽ فارم تان هڪ خالص علمي، ادبي رسالي جي اجراء جي ضرورت محسوس ڪندي جماعت سان وابسته اهل علم و دانش ”الاصلاح“ جي نالي سان هڪ سلسليوار رسالو منظر عام تي آڻڻ جو فيصلو ڪيو.

هن رسالي جو مذڪوره نالو حضرت قبله جن رح پاڻ انهي حوالي سان منتخب ڪيو جو ساڳي نالي سان سٺ سال اڳ سندن والد گرامي حضرت قبله روش سائين رحم الله عليه هڪ رسالو جاري ڪيو هو، جيڪو صرف ٻه ٽن پرچن کان پوءِ بند ٿي ويو هو. ”الاصلاح“ گویاڪه انهي جو تسلسل ۽ نئين جنم جي صورت ۾ اُپريو ۽ تاحال علم و ادب جي اُفق تي جلوه گر آهي. محترم مولوي عبدالعليم هاليپوٽو صاحب هن رسالي جو ايڊيٽر يا مُدير آهي ته مرتب ناشر به پاڻ آهي.

اشاعتي ٽيم ۾ جيڪي سهڪاري ساٿي آهن، انهن ۾ اڪثريت جماعت خليلي سان وابسته علماء جي آهي. هن رسالي هڪڙي پاسي جماعت کان ٻاهر علمي ۽ ادبي حلقن توڙي عوام الناس تائين خليلي فڪر و نظر پهچايو ته ٻي طرف خود جماعت ۾ اندر اعليٰ ظرف ۽ لڪل صلاحيتن کي اجاگر ڪري انهن کي مٿاهون مقام ڏياريو. الاصلاح ۾ حضرت قبله جن رح جا ڪيترائي ناياب ۽ يادگار مضمون شايع ٿيا. اهڙي طرح سندن ذات جي حوالي سان سندن مجلس مبارڪ جي جهلڪين تي مشتمل هڪ مستقل سلسلو جن ڏٺو پرين کي "هلندو رهيو، جنهن ۾ سندن اقوال زرين هن رسالي جي زينت بنيا هئا. جيڪي مولوي محمد ڄام ساند صاحب سهڻي انداز ۾ لکندو هو، مکتوبات امام رباني مان اقتباس مولوي عبدالحليم درس صاحب باقاعدگي سان لکندو هو، جيڪي پڙهندڙن کي دعوت فڪر ڏيندا هئا. پٽائي گهوت رحمة الله عليه جي فڪر ۽ فلسفي تي مبني سلسلو جي توبيت پانيا اڪثر ڊاڪٽر اسد جمال پلي صاحب لکندو هو. ڪڏهن ڪو ٻيو ليکڪ به انهي موضوع تي لکندو هو. اهل قلم علماء مان مولوي عبدالرزاق ابڙو صاحب ۽ مولوي محمد سلطان نعيمی صاحب به هن رسالي جي مستقل لکندڙن مان هئا. معروف مقامي شاعرن ۽ اديبن کان علاوه جن ناميارن اديبن ۽ محققن جون تخليقون "الاصلاح" کي لافاني حسن بخشينديون هيون، انهن ۾ ڊاڪٽر غلام محمد لاکو صاحب، پروفيسر قلندر لڪياري صاحب، پروفيسر نثار احمد جان سرهندي ۽ شمس نويد عثمانی صاحب جا نالا قابل ذڪر ۽ قابل فخر آهن.

رسالي جو شعر و شاعري وارو حصو به بيحد معياري ۽ ساراه جوڳو رهيو. حضرت قبله جن هن رساله جي هر پرچي ۾ خاص دلچسپي وٺندا هئا. سمورا مضمون ۽ اشعار وڏي غور ۽ ويچار سان پڙهندا ۽ چيڪ ڪندا هئا ۽ هر هڪ تي پنهنجي راءِ جو اظهار ڪندا هئا. هن رسالي کي جتي جماعت کان ٻاهر علمي ۽ ادبي حلقن ۾ وڏي مڃتا ملي. اتي خود جماعت ۾ اندر ڪو خاص ادبي شعور نه هجڻ جي ڪري ۽ ڪن حلقن ۾ هن رسالي متعلق منفي سوچ اڀرڻ جي ڪري گهڻي پذيرائي نه ملي ۽ رسالو هميشه مالي خساري ۾ رهيو پوءِ به حلیم هاليپوٽي جي همت کي صد آفرين جنهن جهد مسلسل ۽ عزم صميم جو مظاهرو ڪندي هن ست جي روان ڪاروان کي ڪٿي به بيهڻ نه ڏنو.

جڏهن پوي ٿي ياد

هتي هن مرحلي تي ڪجهه يادگيريون آئون (راقم) پنهنجي حوالي سان لکان ٿو: اسان جي حضرت قبله والد ممدوح رح جن جي هميشه اها تمنا رهي ته قدرت جي عطا ڪيل ظاهري و باطني فضل و ڪمال جي جنهن درجي تي پاڻ فائز آهن. سندن اولاد به اهڙو ئي هجي انهي ئي معيار مطابق هر هڪ اولاد جي محبت ۽ قربت جو پيمان وٺڻ جدا جدا مقرر هو. آئون علم و عمل کان وانجهيل صوم و صلواة ۾ ڪاهل ۽ تقويٰ ۽ رياضت جو گس پنڌ ته ڪڏهن خواب ۾ به نظر نه آيو پوءِ به مونتي سندن شفقت جو ساڻو هميشه رهيو چئن سالن جي عمر ۾ منهنجي آگر پڪڙي مدرسي وٺي ويا پٺيان به ماڻهو

جن جي مٿي تي منائي جا ٿالهه هئا اُهي به گڏ هلي رهيا هئا. وقت جي بيمثال عالم ۽ مشهور شاعر ۽ اديب مرحوم مولوي عبدالرحمان ضيائي صاحب جيڪو انهي وقت جامعہ مجدديه گلزار خليل جو صدر مدرس هو. انهي مون کي الف بي جو پهريون سبق پڙهايو. سندس والد محترم علامہ بهائي صاحب اهو جيد عالم هو جنهن ”صرف بهائي“ ڪتاب لکيو، جيڪو درس نظامي جي نصاب ۾ اڄ تقريبا سڄي پاڪستان ۾ پڙهايو وڃي ٿو. ميرپور ماٿيلي ضلعي سکر جي هن عالم گهراڻي تي شل رب پاڪ جون لکين رحمتون هجن. هڪڙي ڏينهن آئون مدرسي کان گهر وڃي رهيو هئس ته رستي ۾ تلاءَ وٽ هڪ شير شاکرد شفيع چانڊيو جنهن جي پنهني اکين ۾ ڦلا هئا. نظر ايترو گهٽ هئس جو اکيون اکرن تي بلڪل مٿان رکي پڙهي سگهندو هو انهي جي هٿ ۾ گولِي هئي نظر مٿي وٺ تي وينل پکي ۾ هئس پر گولِي جو رُخ بي پاسي هو گولِي مان نڪتل ڪڪرو پوري قوت سان منهنجي ساڄي اک جي ٿورو مٿان نراڙ تي اچي لڳو ڇم ڦاٽي پيو ۽ هڏي کي به شديد ضرب آئي ڏک جي شدت بيهوش ڪري ڇڏيو. رت ايترو هليو جو جن ماڻهن مون کي اُٿاريو اُهي به رت ۾ ڀرجي ويا مون کي گهر پهچايو ويو. حضرت قبله جن رح موجود هئا. منهنجي حالت ڏسي پريشان ٿيا. ٻاهر اچي ڊاڪٽر کي گهرايائون ۽ انهي سان گڏ شفيع کي به گهرايائون مدرسي جا ڪي شاکرد شفيع جا مخالف هئا ۽ اُهي ڏاڍا خوش هئا ته اڄ شفيع کي خوب پادر لڳندا آئون به پنهنجي ٻاراڻي سوچ مطابق پر زور مطالبو ڪري رهيو هئس ته شفيع کي عبرتناڪ سزا ڏني وڃي. پاڻ ڪانئس

پڇا ڪيائون هن سخت خوف ۽ هراس ۾ بار بار قسم ٿي ڪنيو ته وٽائس اتفاقي ڌڪ لڳو آهي. ماڻهن جا ميٽر فيصلو ٻڌڻ جا منتظر هئا. ايتري ۾ ڊاڪٽر به پهتو منهنجي ملام پتي ٿي. پاڻ ڪيسي مان هڪڙو روپيو ڪڍي شفيع کي ڏنائون ۽ چيائون ته بابا تو جيڪو اڄ شڪار ڪيو انهي جو توکي هي انعام آهي آئينده لاءِ نه ڪنهن پڪي جو شڪار ڪڄئين ۽ نه ڪنهن ماڻهو جو. فيصلو ختم ٿيو. ماڻهو حيران ٿي ويا. مون کي ڏاڍو افسوس ٿيو ته منهنجو ڪو داد فرياد ته ڪونه ٿيو. اٽلندو قاتل کي رپيو انعام مليو. وقت گذري ويو. ڪجهه مهينن کان پوءِ منهنجي نراڙ تان زخم جو نشان به لهي ويو، پر جن ماڻهن سندن فيصلو ڏٺو انهن جي دل تان سندن تحمل مزاجي جو نشان اڃان تائين نه لٿو آهي. ڪجهه سالن کان پوءِ ڪجهه ذميوارين به منهنجي حوالي ڪيائون. اوطاق ۽ مهمان خاني جي نگراني مال موپشيسن جي سنڀال ۽ هارين جي ڪارڪردگي تي نظر رکڻ ۽ پوءِ اڳتي هلي ڦٽين، سارين ۽ ڪڻڪ جي بتائي ۽ حساب ڪتاب جي جانچ پڙتال به منهنجي ذمي ٿيا، جيڪي سمورا ڪم پڙهائي کان فرصت واري وقت ۾ ڪندو رهيس. ڪڻڪ جو بتايون گهٽ ۾ گهٽ ويهه ڏينهن لاڳيتو هلنديون هيون. سندن زمين ٻن ڏيهن ۾ پڪڙيل هئي. ڪڻڪ جا ست اٺ تڪ ٿيندا هئا. هر تڪ جو ڪرو جدا ٿيندو هو ۽ ڪوبه ڪرو تن چئن ڏينهن کان اڳ بيباڪ نه ٿيندو هو. اٺون صبح جو سبق پڙهي گهوڙي تي روانو ٿيندو هئس. ڏينهن پورو لڳي ويندو هو. پاڻ جڏهن سانجهي نماز کان پوءِ گهر ايندا هئا انهي مهل کين بتي جو انگ اکر پيش ڪندو هئس.

انهي دور ۾ پيدائش خوب ٿيندي هئي زمين اڃا گهڻي سمر ۽
 ڪلر جي لپيت ۾ ڪانه آئي هئي. هارين جو ليبر وڏي تعداد
 ۾ هو ۽ پاڻي به جامر هو. سندن پنهنجو وقت سڄو عام ماڻهن
 سان ملڻ ۽ سندن مسئلا ٻڌڻ لاءِ وقف هو. تن ڪمرن ۽ هڪ
 ورندي واري ڪچي پت جي سندن وڏي ڪشادي اوطاق هر
 وقت ماڻهن سان ڀري پئي هوندي هئي. جتي راڄن جا فيصلا
 به ٿيندا هئا ته تعويذ دعا شفا ۽ طبي نسخن جا گهرجائو
 مريض به هئا. مسلمان ٿيڻ وارا ماڻهو به هوندا هئا ته شرعي
 مسئلا ۽ تحريرون پڇڻ ۽ وٺڻ وارا به هئا. پاهريان آيل مهمان
 ته هر وقت موجود هئا. رڳو روحاني فيض وٺڻ وارا ارادتمند
 مسجد ۾ قيام ڪندا هئا تڏهوڪي وقت ۾ هتي نه بجلي هئي
 نه تيليفون نه پڪو روڊ، نه اسڪول، نه اسپتال نه واٽر سپلا،
 پوءِ به ڳوٺ جي رونق اڄ کان وڌيڪ هئي. دڪان هٽل ڪپڙي
 جا دڪان واڍا لوهار، موچي درزي رازا ۽ ٻيا ڪامي ڪاسبي
 ۽ هنرمند سڀ هئا. آدم شماري گهڻي هئي ۽ ماڻهو سڀ
 خوشحال هئا. ڏينهن واري ساڳي رش رات جو يارهين تائين
 نظر ايندي هئي. الغرض ته گلزار خليل پنهنجي نالي جو
 صحيح ڏيک ڏيندو هو. ۱۹۷۲ع جي آخر ۾ ڪجهه ذهني
 پریشانين جي ڪري مون حصولِ تعليم جو سلسلو ترڪ ڪيو.
 اهو سال تقريباً سڄو حضرت قبله والد جن رح مون کان ناراض
 رهيا به تن مهينن بعد مون کي ٻاهر اوطاق ۾ سڌائي خوب
 جٺ ملامت ڪيائون. مجلس ۾ ويٺل ماڻهن مان هڪڙو چوڻ
 لڳو ته، هي پنجريون ٿو ڪڍي ملهه به سٺي ٿو وڙهي. پاڻ
 هڪدم سندس ڳالهه اڌ ۾ ڪٽيندي چيائون ته، بابا ملهه ته

شيدي به پيا وڙهن ۽ بار ڳري کان ڳرو ته قلي (ريلوي مزور) پيا کڻن انهي ۾ ڪهڙي عزت آهي. اصل عزت ته علم تو ڏياري، جيڪا هميشه رهڻ واري ۽ وير اوڀر وڌڻ واري عزت آهي. بي سال ۱۹۷۴ع ۾ اسان تن پائرن جون شاديون گڏ هڪڙي ڏينهن تي ڪرايائون. انهي موقعي تي ڪن سنوٽين ۽ توهن پرستن اهو گمان اٿاريو ته تي شاديون هڪڙي ڏينهن تي ٿيڻ ڪا چڱي علامت ناهي بهتر آهي ته هڪڙي شادي ڪجهه وقفي سان ڪئي وڃي پاڻ اهو خيال رد ڪندي فرمايائون ته: هر مسلمان امتي جي نڪاح وقت حضور سيد المرسلين ﷺ جن جا پاڪ روح تشریف فرما ٿيندا آهن. پوءِ جتي آقا نامدار ﷺ جن جي روحاني شرڪت هجي اتان ته پاڻ هزار بلائون از خود ٿري وينديون. رمضان شريف جي آمد وقت پهرين خاندان وارن کي ۽ پوءِ سڀني ڳوٺ وارن کي گهرائي روزي نماز جي تلقين ڪندا هئا ۽ ايستائين ڪنهن کي به اٿڻ جي اجازت نه هوندي هئي جيسين اهي نماز ۽ روزي جو پڪو عهد نه ڪن. اهڙي طرح حج جي ايام ۾ صاحب ثروت ماڻهن کي قرباني جي تلقين ڪندا هئا. هڪ دفعي اٺون قرباني جو جانور ذبح ڪرائڻ لاءِ ماڻهو گڏ ڪري رهيو هئس ته مون کي سڏي فرمايائون ته جانور کي سير تون پنهنجي هٿ سان وجهه. ڇو ته حديث شريف ۾ اچي ٿو ته ذبح ٿيندڙ جانور جو رت زمين تي پوءِ ڪري ٿو. اڳ ۾ قرباني ڪرڻ واري جا گناهه معاف ٿي ٿا وڃن. پاڻ موسان اڪثر خوش مزاجي ۾ گفتگو ڪندا هئا هڪ دفعي ڏاڙهي رکڻ جي نصيحت ڪندي فرمايائون ته، جيڪڏهن وڏي ڏاڙهي نه رکين ته

گهت ۾ گهت قرن جيڏي ڏاڙهي ته رک. قرن عبدالرحيم اسان جي مدرسي جو فارغ التحصيل ڳوٺ ۾ دڪاندار آهي. هڪ دفعي کين هڪ دعوت هئي انهي تي وڃڻ لاءِ مون کي حڪم ٿيو. مون عرض ڪيو ته هنن ماڻهن توهان لاءِ خاص اهتمام ڪيو آهي. توهان جي اچڻ جو ٻڌي آسپاس جا پيا به ڪيترائي جماعت وارا اتي آيل هوندا آهي سڀ مون کي ڏسي مايوس ٿيندا. پاڻ فرمايائون ته، پوءِ ڇا ٿيو. چوري تو کان ڪئي آهي. بس رڳو ايترو چئجڻين ته مون ڏانهن گهڻو نه نهاريو. هڪ ٻي موقعي تي مون کي گهرايائون اسان جو هڪ عزيز آيل هو انهي سان گڏ ماني کائڻ جو حڪم ٿيو. ان وقت کين هڪ جلسي تي وڃڻو هو. سندن اها روايت هئي ته ڪوبه عزيز ايندو هو ته پاڻ ماني انهي سان گڏ کائيندا هئا. سندن غير موجودگي ۾ اسان مان ئي ڪنهن کي اهڙو حڪم ٿيندو هو. اٺون بورچيخاني ۾ آيس اتي خبر پئي ته ڪو ڪڪڙ بر وقت نه ملي سگهيو ڳوٺ ۾ هڪڙي ماڻهو وٽ اچا پالتو سها هئا. انهي کان هڪڙو سهو خريد ڪري مهمان لاءِ تيار ڪيو ويو آهي. مون اچن سهن بابت ڪي متضاد ڳالهيون ٻڌيون هيون، انهن جي وضاحت لاءِ پيهر سندن خدمت ۾ حاضر ٿيس ۽ عرض ڪيم ته، اچا پالتو سها هونئن ته عام طور تي ماڻهو کائڻ پيا پر مون ٻڌو آهي ته انهن جي حلال هجڻ يا نه هجڻ بابت فقهي امامن ۾ اختلاف آهي. پاڻ ٿورو ڪاوڙ مان چيائون، تون انهن ڳالهين کي ڇڏ وڃي مهمان صاحبي سان گڏ کائي ڍڻو ڪر پوءِ پيا ڪتاب ڏسندا سين. هڪ دفعي مون هڪ چئي لکي کين پيش ڪئي انهي ۾ مون پنهنجي نالي

پٺيان جان جو اکر لکيو. انهي تي پاڻ ناراض ٿيا ۽ فرمايائون ته جان جو لقب افغانستان ۾ مجددي حضرات کي مريدن ڏنو. پيو پلي ڪو ويهه لقب ڏي پر پنهنجو پاڻ کي لقب ڏيڻ ناجائز بلڪ گناهه آهي. اهو گناهه تڪبر جي دائري ۾ اچي ٿو. وڌيڪ فرمايائون ته رب پاڪ کي پانهي جي جيڪا وڌ کان وڌ ادا پسند آهي اها عجز و انڪساري آهي. هڪ ٻي دفعي مون پنهنجي لکيل هڪڙي نعت سندن حضور ۾ اصلاح لاءِ پيش ڪئي پاڻ انهي ۾ اصلاح جي ته ڪا ضرورت محسوس نه ڪيائون. صرف ايترو تاڪيد ڪيائون ته سرڪار دو عالم ... جن اسان جا آقا آهن ۽ اسين سندن گهٽ کان گهٽ درجي وارا غلام آهيون. انهي ڪري جيڪي لفظ سندن ذات اقدس ڏانهن منسوب ڪيا وڃن انهن ۾ وڌ ۾ وڌ عجز و انڪساري هجي آهون ۽ ايلاز هجن، من ڪو هڪڙو به اکر اگهي وڃي ته به وڏا ڀاڳ. پاڻ علماء جا بيحد قدردان ۽ تمام وڏي عزت ڪندا هئا. مولانا مفتي احمد صديق سميجو صاحب جامع مجدديه گلزار خليل جو صدر مدرس ۽ اسان جو استاد هو. پاڻ جسماني طور تي ضعيف ۽ نحيف البدن هو. انهي جي نالي فرمايائون ته، جيڪڏهن مولوي صاحب کي تور جي ته سندس وزن هوند هڪڙو من به نه ٿيئي، پر جيڪڏهن کيس سندس علم سوڌو توريو وڃي ته پوءِ جبل کان به ڳرو ٿيندو. هڪ موقعي تي ڪنهن مسئلي تي غور ڪرڻ لاءِ عالمن جو هڪ اجلاس سڏايائون انهن جي حاضري ۾ منهنجي ديوتني به لڳايائون انهي وقت اسان سڀني کي اهو حڪم ٿيو ته عالمن کي نلهو هٿ نه ڏيو سندن هٿ چمي اڪيس تي رکو وڌيڪ

فرمايائون ته هي الله جي دين جا اُهي عالم ئي هئا جن سڄي ڄمار تڏن تي وبهي سخت تڪليفون ڏسي علم دين جي روشني سڄي دنيا ۾ پکيڙي. پاڻ جماعت اهل سنت جي حنفي مجددي مسلڪ جا قائل هئا. اتباع شريعت سندن منشور ۽ عشق رسول ﷺ سندن ايمان جي ميراث هو.

پلٽو پاڻو سڄ

حضرت قبله جن رح وٽ هڪڙو جاهل ماڻهو آيو ۽ چوڻ لڳو ته سائين مون توهان جي نالي ٻڌو آهي ته توهان ولي آهيو. مون چيو ته جيڪڏهن ولي هوندو ته آئون سندس مريد ٿيندس. هاڻي اوهان ٻڌايو ته اوهان ولي آهيو يا نه. پاڻ فرمايائون ته بابا ولي جو درجو مٿي آهي. آئون ڪونه آهيان. هو وري به چوڻ لڳو ته، اوهان ولي آهيو يا نه. پاڻ فرمايائون ته آئون هڪڙو عام انسان آهيان. مون کان تون به وڌيڪ آهين. هن چيو ته اوهان ولي ناهيو؟ پاڻ فرمايائون ته نه. هن چيو ته جيڪڏهن اوهان ولي ناهيو ته پوءِ آئون مريد ڪونه ٿو ٿيان. پاڻ فرمايائون ته تمام سٺو. هي ته ويچارو هڪ اهڙو ماڻهو هو جنهن دل جي ڳالهه زبان تي آندي. جڏهن ته جاهل عوام ۾ اهڙا بيشمار هوندا، جن جي اها خواهش هوندي ته پاڻ پنهنجي بزرگي ۽ ولايت جو سرعام اعلان ڪن. ڪرامتون ڏيکارين، دعائن ۽ پٿن سان بروقت سڪا ساوا ۽ ساوا سڪائي ڇڏين وغيره. حيرت آهي ته اهڙي سوچ کي معاشري ۾ تمام وڏي پذيرائي حاصل آهي. اها حقيقت آهي ته انبياء ڪرام جا معجزا ۽ اولياء ڪرام جون ڪرامتون برحق ۽ صحيح آهن، پر

أهي سڀ ڳالهين تڏهن ظهور پذير ٿيون جڏهن ڪنهن ثبوت ۽ دليل جي ڪا گنجائش باقي نه رهي. خود پنهي جهانن جي سردار شافع محشر حضور سيدالانبياءِ والمرسلين ... جن به معجزا ان وقت ڏيکاريا جڏهن سندن نبوت ۽ رسالت جا منڪر ڪوبه دليل ٻڌڻ ۽ مڃڻ لاءِ تيار نه هئا. سرڪارِ دو عالم ... جن جا سمورا معجزا ڏسڻ کان پوءِ به ڪافي اهڙا بدبخت هئا جن پوءِ به ايمان نه آندو. نبين کان پوءِ ٻي نمبر تي صحابه ڪرام جو درجو آهي ۽ انهي کان پوءِ اولياءِ ڪرام جو درجو وري اصحاب رسول جي درجي کان ايترو گهٽ آهي جو محققن مفسرن ۽ محدثن جي تجزيي موجب رسول خدا جو ڪوبه اصحابي جنهن گهوڙي تي سوار ٿيئي انهي گهوڙي جي پيرن هينا جيڪا دز ۽ مٿي اڏامي انهي مٿي جو شان به وڏي کان وڏي ولي غوث ۽ قطب جي درجي کان سوين حصا وڌيڪ آهي. اهڙي طرح ولي جو شان وري عام امتي کان لکين حصا وڌيڪ آهي. بهرحال الله جا جيڪي به پيارا ۽ برگزيده بندا آهن، انهن جي رب پاڪ ظاهري ۽ باطني هر انهي طريقي سان مدد ڪري ٿو جيڪا عام ماڻهن جي سمجهه کان ٻاهر آهي. انهن مقرب بندين جي اضطرابي ڪيفيت جڏهن حد کان وڌي ويندي آهي ته قدرت سندن تشفي لاءِ اهي عمل ورجائي ٿي، جيڪي عام ماڻهن لاءِ حيرت جو باعث هوندا آهن. انهن کي ئي ڪرامت چئبو آهي. پر هتي ته جيڪڏهن هرڪو ولي ظاهر ظهور دنيا کي ڀولائي ڪرامتون ڏيکاريندو وٽي ته پوءِ هڪڙي ولي ۾ ۽ ڪنهن ڪرتب ڏيکارڻ واري مداري ۾ ڪهڙو فرق رهيو؟ اڄڪلهه جي عام معاشري ۾ ولايت ۽ بزرگي جو اهو

معيار وڃي رهيو آهي ته پست عقل ۽ ذهني مريض کي لڪل درويش سڏيندا آهن. چرئي ماڻهو کي ابدال چيو ويندو آهي، پر اڃا به اٺ وڪون اڳتي ڪو ڪپڙا لاهي ته اهو ته اڃان به وڏو بزرگ، تصوف جي ڪتابن موجب ولايت جي هيٺين مقام تي پهتل ابدال دنيا ۾ ڪل چاليهه مقرر هوندا آهن، انهن مان ڪو هڪڙو به وفات ڪري ٿو ته انهي ئي ويل سندس جاءِ تي ڪو ٻيو مقرر ٿيندو آهي. انهي ڳالهه کان هتي جيڪر هتي سڀني چرين کي ابدال تسليم ڪيو وڃي ته پوءِ پنج سؤ ابدال ته رڳو گڏو بندر مان ملندا هن اجائي بحث جي ڏيڻ ۾ ڦاسڻ کان بهتر آهي ته شهنشاهه نقشبند حضرت امام رباني مجدد الف ثاني رح جي هن قول کي پنهنجي ذهن ۽ سوچ جو محور بنايو وڃي ته هر ولي جي صورت سڀرت ۽ ڪردار کي اوهان شريعت جي آئيني ۾ ڏسو جيڪڏهن سندس قول فعل ۽ ڪردار اوهان کي شريعت جي دائري کان ٻاهر نظر اچي ته هن کي ولي هرگز نه مڃيو پوءِ جيڪر هو اوهان کي پاڻي جي مٿان ترندي نظر اچي ته ائين سمجهو ته ڪڪ آهي، جيڪر آسمان ۾ اڏامندي کيس ڏسو ته سمجهو ڪو مردار خور پڪي آهي ۽ جيڪڏهن باهه ۾ کيس بيٺل ڏسو ته سمجهو ته ڪو جن يا شيطان آهي. حضرت قبله جن رح حضرت مجدد پاڪ رح جو هي قول گهڻو ورجائيندا هئا ڪن مخصوص حالتن ۾ حضرت قبله جن رح جون به سوين عجيب و غريب ڪرامتون ظاهر ٿيون. انهي مان ڪا هڪ به مشهور ٿي. سندن ڪنن تي پوندي هئي ته پاڻ انهن کي محض اتفاقي واقعو سڏي ڳالهه کي بي اثر ڪري ڇڏيندا هئا. قدرت جي طرفان کين مليل ولايت جي

اعليٰ مقام کي هميشه لڪائيندا رهيا. عجز و انڪساري جي رستي تي هلندي سندن عمر گذري وئي. طريقت جا طالب سلوڪ جون منزلون طئي ڪندي هڪ اهڙي مقام تي پهچندا آهن جتي کين هڪڙي مرحلي ۾ اهل مماتي يعني قبر وارن جو اندريون حال احوال معلوم ٿيندو آهي. جنهن کي ڪشف القبور چيو ويندو آهي ۽ ٻي مرحلي ۾ دلين جو حال معلوم ٿيندو آهي ته فلاڻي جي دل ۾ ڇا آهي؟ ڪهڙا خيال نيتون ۽ ارادا اٿس، انهن کي ڪشف الصدور چيو وڃي ٿو. ڪشف جا هي ٻئي باطني علم ڪن پين پوشيده اسرارن جي جان لاءِ به استعمال ٿي سگهن ٿا. مثال طور حضرت قبله جن رح جو هڪ خليفو ٿر جي ويجهو هڪڙي ڳوٺ ۾ ويو. اتي جي زميندار مٺي پاڻي جي تلاش ۾ ڪيترين ئي جاين تي بورنگ ڪرائي هر هنڌ پاڻي ڪارو ٿي نڪتو. آخرڪار ان خليفي کي چيائين ته، توهان ئي ڪا مدد ۽ دعا ڪريو. خليفي مراقبو ڪري انهي سڄي زمين جي اندرين صورتحال معلوم ڪئي ۽ پوءِ وڏيري کي چيائين ته اوهين منهنجي پٺيان اچو. اٺون اوهان کي جاءِ ڏسيان ٿو. هڪڙي هنڌ پهچي چيائين ته، هاڻي هتي بورنگ ڪريو. انهيءَ جاءِ تي بورنگ ڪيائون ته پاڻي مٿو، صاف ۽ جام نڪتو، جيڪو اڃا تائين ڳوٺ وارا استعمال ڪري رهيا آهن. هڪ ٻي موقعي تي حضرت قبله جن رح جا چند خليفا ڪانئن اجازت وٺي مقبره شريف درگاه حضرت شاه عبدالرحمان مجددي سرهندي رح تي پهتا اتي ڪجهه ڏينهن ڇلا ڪائينون هر هڪ قبر تي مراقبا ۽ مڪاشفا ڪيائون. واپسي تي حضرت قبله جن رح جي خدمت

۾ حاضر ٿي رحلت ڪري ويل سڀني بزرگن جا عالم برزخ جا احوال ٻڌايائون. جن کي هنن نه ڪڏهن حياتي ۾ ڏٺو ۽ گهڻن جو ته هنن نالو به نه ٻڌو هو. انهن سڀني جي صورت جا پار پتا، مهاندا، قدبت ۽ پوشاڪ تائين ٻڌايائون، جيڪا هو حياتي ۾ پائيندا هئا. پاڻ انهن سندن خليفن جي ڳالهين جي تصديق ڪندا رهيا. هڪڙي بزرگ جي نالي خليفن ٻڌايو ته انهي اسان سان نه ڳالهايو. شايد ناراض هو. اسان جي هر ڳالهه جي جواب ۾ رڳو ماٺ ڪري اسان کي ڏسندو رهيو. پاڻ فرمايائون ته اهو بزرگ اسان جي ڏاڏي جو پائيجو هو، پنهنجي حياتي ۾ گونگو هو ڳالهائڻ ۽ ٻڌڻ جي قوت کان محروم هو. انهي ڪري اوهان سان ڳالهائي نه سگهيو. ايڏي ڪشف و ڪمال تي پهتل ته سندن فيض يافتہ مريد ۽ خليفه هئا. سندن پنهنجو روحاني مقام ته ڪيترو بلند هوندو. انهي جو اندازو قارئین خود ڪري سگهن ٿا. ڪرامت ته اهل الله جي اضطرابي ڪيفيت جي پيداوار هوندي آهي. ولايت ۽ بزرگي جو اصل دارومدار عشق الاهي ۾ فنائيت سميت لامڪان ڏانهن روحاني پرواز جي سگهه ۽ انهي سفر ۾ غيب جي پردن ۾ پوشيده اسرارن جي حقيقت تائين پهچڻ تي آهي ڪشف جا سمورا علم به انهي دائري ۾ اچن ٿا.

مانجهاندي جو ماڳ

حضرت قبله جن رح جي صدارت ۾ جيڪي جلسا ٿيندا هئا انهن جي آخر ۾ دعا کان اڳ پاڻ جيڪا صدارتي تقرير ڪندا هئا انهي ۾ اڪثر عمل صالح جي تلقين جي پس

منظر ۾ خوف خدا ۽ خوف آخرت جو بيان ايترو ته صاف ۽ سادن لفظن ۾ هوندو هو جو ٻڌندڙ جي ذهن ۾ هڪ هڪ لفظ هميشه لاءِ محفوظ ٿي ويندو هو. مثال طور قبر بابت ڪجهه جملا هن طرح هوندا هئا. او مسلمان! تو الله جا حڪم احڪام وساري آخرت جي خوف کي دل مان ڪڍيو آهي تو چند ڏينهن واري حياتي لاءِ پنهنجو آخرت وارو گهر وساريو آهي. اهو هميشه رهڻ وارو گهر جنهن کي قبر چيو ويندو آهي. اها توکي روز سڏي پئي انهي جي سڏن ۾ هي لفظ آهن. ائون تنهنجو مستقل گهر آهيان منهنجي پيت ۾ توکي اڃ يا سڀاڻي اچڻو آهي. منهنجي پيت ۾ هڪڙي پاسي جون پاسراڻيون بي پاسي ڏانهن ڪڍڻ واري سوڙهه آهي. انهي جو بندوبست ڪري اڃ منهنجي پيت ۾ هيبتناڪ اوندهه آهي. انهي لاءِ ڪو ڏيئو ڪا بتي پاڻ سان ٻاري کڻي اڃ منهنجي پيت ۾ توکي هزارين سال رهڻو آهي. انهي لاءِ ڪو ساڻي ڪو سامان ڪا وندر پاڻ سان گڏ آڻ منهنجي پيت ۾ موت جهڙي گهٽ ۽ گرمي آهي. انهي لاءِ هوا جو بندوبست ڪر منهنجي پيت ۾ نانگ بلائون ۽ پتون آهن، انهي جو ڪو علاج ڪو تريباق پاڻ سان کڻي اڃ ائون سخت خوف واري اڪيلائي واري ۽ ڏڪن واري جاءِ آهيان ۽ آخري ڳالهه منهنجي اها به ياد رک ته منهنجي پيت ۾ دوزخ جي دري کلي ٿي پر جيڪڏهن تو پنهنجو رب ريجهايو ۽ چڱا عمل ڪيا ته پوءِ منهنجي پيت ۾ تولا بهشت جي دري کلندي جتان تولا بهشت جو سموريون نعمتون اندر اينديون. وغيره سندن تقرير تي غور و فڪر کان اڳ قبر بابت فرمان رسول جا هي لفظ ذهن ۾ رکڻ گهرجن ته قري يا ته

جنت جي باغن مان هڪڙو باغ آهي يا جهنم جي ڪورن مان هڪ ڪورو آهي. مطلب ته عمل صالح ۽ بدعمل قبر کي جنت يا جهنم بنائي سگهن ٿا. زندگي ۽ موت جو سفر گڏوگڏ هلي پيو ۽ موت جي اچڻ سان ئي آخرت جو اڙانگو ۽ طويل پنڌ شروع ٿئي ٿو، جيڪو به ڏينهن اُپري ٿو اهو لهڻ تائين الائي ڪيترا مرڻان اڪيون ڏسن ٿيون ۽ ڪن ٻڌن ٿا صبح کان سانجهي تائين مٽي جي دز مان هڪ هڪ داڻو چونڊي واهيري ورنديڙ جيتامڙن تي موت جي قهري باز جا لامارا جنهڪي نه ڪا وڻي نڪا ساهي چڻ ته سرءُ جي واچوڙي جو ڪو جهولو آيو ۽ ڪڪ پڻ، گل پور سوڌو هر شيءِ لامن تان روڙي کڻي ويو.

”مٽي هٿ ۾ مڪڙي ڄام هٿ ۾ ڄار،
سڄو ڏينهن شڪار ڪينجهر ۾ ڪالهه هو.

(شاهه رح)

هڪ دفعي مرحوم حاجي صديق انڙ جيڪو سندن مخلص مريد هو انهي جي پٽن جي طهر (سنت) واري تقريب ۾ حاجي صاحب جي گهڻي اسرار تي سندس ڳوٺ تشریف فرما ٿيا دوران گفتگو فرمايائون ته ڏسو هيئنتر هتي شاميانه لڳا پيا آهن، جن کي رنگين پنين گلن لائڻن ۽ بلبن سان سينگاريو ويو آهي. خوشي جو ماحول آهي ماڻهن جي رش ۽ خوب رونق پئي ڏسجي پر اوهين چند ڪلاڪن کان پوءِ ڏسندا ته هتي ڪجهه به نه هوندو نه هي شاميانه نه هي رش ۽ نه هي رونق. دنيا جو مثال به ايئن آهي ٿورڙي وقت لاءِ هي رونقون هي عيش هي آرام هي مائت هي دوست احباب سڀاڻي ماحول وري پيو هوندو. روج پتڪو رڙيون مڙه مردن جي ڪلهن تي

هر هڪ کي لوڙهه لٽي جلد پڇڻ جي تڪڙ. نرم بستري تي
 لپيٽڻ واري جسم تي هيٺان مٿان مٿي جا تهه نڪو سور ٻڌڻ
 وارو نڪو آتت ڏيڻ وارو هن دنيا ۾ انسان ائين آهي جيئن
 سڄي ڏينهن جو ٽڪل پڪي سانجهي ويل ڪنهن وٽ تي اچي
 ويٺو ۽ صبح جو سج اڀرڻ کان اڳي اڏامي هليو ويو. خوف خدا
 ۽ خوف آخرت ۽ دنيا جي بي ثباتي جو احساس پاڻ خلق خدا
 کي هر مجلس ۽ هر گڏجاڻي ۾ ڏياريندا هئا. ٻڌڻ وارن جي
 حواسن تي سڪتو طاري ٿي ويندو هو. هر لفظ روح جي
 گهراين ۾ پيهي ويندو هو. ذهن بيان ڪيل منظر جي تصور ۾
 ٻڌي ويندا هئا ۽ اکين مان لڙڪن جون لارون هلنديون هيون.
 اهي ڀلاريون مجلسون نه ته ڪو ذهن ڀلائي سگهي ٿو ۽ نه
 ساروڻيون انهن يادن جو ساٿ ڇڏي سگهن ٿيون. پوءِ به هڪ
 غافل انسان آهي جيڪو وڏن هل هنگامن ۾ سرسي ۽ سوائي
 جي ڊوڙ ۾ اڳتي نڪرڻ جي ڪوشش ۾ آهي. انهي دنيا جي
 راند ۾ ڊوڙڻ وارن مان ڪوبه ڪنڌ پوئتي ورائي هي مانجهاندي
 جو ماڳ ڪونه ٿو ڏسي جتي سندس جيڏا ۽ ڪانئس وڏ سپرا
 ساٿي اجل جي اري ۾ ارهاتجي زمين جي اونهي ڪاهي ۾
 ايترو اندر هليا ويا جو نه ته سندن آواز ڪنهن آدم ٻڌو ۽ نه
 سندن گس پنڌ پڇڻ وارن کي سندن پيرا مليا. مٿي مان نهيل
 پنڇرا نيٺ مٿي جا پنوڙا بنجي ويا.

چڙيو خاڪ ڪائي مڙن جو مٿو،

اڃان خاڪ جو پيٽ پر جي نٿو.

(ملاح)

حج جو آخري سفر

پاڻ ڪل ست دفعا حج بيت الله جي سعادت ماڻيائون. آخري حج جو سفر انهي حالت ۾ ڪيائون جو سندن بيمار ۽ ضعيف جسم وهيل چيئر تي هو ۽ پن جانثار رفيقن جون جسماني ۽ طبعي توانايون حج جي فرائض جي ادائگي ۾ سندن ممدو معاون هيون لاڳيتي ناچاڪي هيٺائي ۽ نقاهت جي واڌاري باوجود عزم حوصلي ۽ عشق و عقيدت جي جذبن ۾ ڪابه ڪمي نه آئي. کين رڳو انهي احساس جهوري وڌو هو ته شايد ٻي دفعي هي نماڻا نيڻن پرين جو پار پسي نه سگهن، جتي جتي ۽ جيڏانهن به سندن وڃڻ ٿيندو هو ماڻهن جا انبوه سندن زيارت ۽ ملاقات لاءِ اٿلي پوندا هئا، پر هن دفعي نه ڪنهن سندن مڪڙي تي مرڪ ڏني ۽ نه ڪنهن سندن روايتي نطق و ڪلام جو لطف ورتو. اڪثر خاموش ۽ ذڪر و فڪر ۾ مستغرق هوندا هئا. هن مقدس سفر جي پوئين مرحلي ۾ خانہ ڪعبه جي الوداعي طواف ۽ روصي پاڪ تان موڪلائي وقت سندن شوق ديدار ۾ طويل عرصو جاڳندڙ اکين مان پلر جو پاڻي خوب پلٽيو هو. اندر جا اڏما آهن ۽ دعا لاءِ زبان مان نڪرندڙ سڌ ۽ سوال سڌڪن ۾ گڏجي ويا هر هر حضرت ابراهيم خليل الله جي اڏيل ڪعبي جا در ۽ ديوارون ۽ مسجد حرام جا نيٺون ۽ منارا ديدن جي درياءَ ۾ پڌل نظرن سان ڏسندا رهيا روضه رسول جا روح پرور منظر مير مرسل جي شهر جون گليون ۽ بطحي جي وادي جون بهارون ذهن جي هر گوشي ۾ روز محشر تائين عجيبن جي امانت ڪري رکندا رهيا. ٻي ڏينهن سندن پاڪستان واپسي هئي جدي ايئرپورٽ کان

ڪراچي ايئرپورٽ تائين درد فرقت جو عذاب پيڙهندو رهيو، جنهن جو ايداءَ زندگي جي آخري گهڙين تائين پساھن ۾ پلبو رهيو.

زندگي مبارڪ جا آخري ڏينهن

حضرت قبله رح جن جي عمر مبارڪ جو پويون تن سالن جو عرصو لاڳيتي علالت سخت ضعف ۽ تڪليف ۾ گذريو ۽ انهي حالت ۾ ڏينهن ڏينهن اضافو ٿيندو رهيو. حج جي پوئين سفر ۾ به ساڳي بيماري ساڳيو ضعف ۽ تڪليف رهي. حج جا فرائض وهيل چيئر تي ادا ڪيائون. انهي عرصي ۾ علاج لاءِ ڪافي دفعا حيدرآباد ۽ ڪراچي ويندا رهيا. کين پراڻي شگر بلد پريشر ۽ گوڏن ۽ سندن ۾ سور جو عارضو رهيو. آخري ڇهن مهينن ۾ ققڙن ۾ پاڻي ڀرجي آيو هو، جنهن ڪري خواب آورگورين کانسواءِ آرام سان نند نه ايندي هئي. کاڌو به نالي ماتر مشڪل سان به ٿي گره تناول ڪندا هئا. ڳالهائڻ ۾ به کين سخت دقت ٿيندي هئي. اڪثر ڳالهائيندي سندن آواز ٻڏي ويندو هو. گهڻي ضعف جي ڪري غنودگي طاري هوندي هئي. سجاڳ ٿيڻ تي معمولات وارا ڪم نبيريندا ها. اهي به بستري تي ئي لپٽيندي، جنهن به وقت اڪيون کوليندا هئا ته خدمتگارن کان پهرين نماز جو پڇندا هئا. جيڪي کين سهارو ڏئي نماز لاءِ ويهاريندا هئا. گهڻو ڪري ته ائين ٿيندو هو ته پڙهيل نماز ويسر جي ڪري پهر موتائي پڙهندا هئا ۽ انهي معاملي ۾ خدمتگارن جي شاهدي تي کين اعتبار نه ايندو هو. پاهرين ايندڙ خلق خدا

سان ملڻ ۽ سندن حاجت روائي کي به پاڻ عبادت جي ئي درجي ۾ شمار ڪندا هئا. ايڏي بيماري جي شدت ۾ به پاڻ ئي وهيل چيئر (سائيڪل واري ڪرسي) تي کڻائي باهر اچي ماڻهن جا اهنج ۽ درد دور ڪندا هئا. تعويذات ۽ طبي نسخن جي ڪتابن جي هڙ پاڻ سان گڏ کڻائيندا هئا ۽ اهو عمل صبح کان رات تائين جاري هوندو هو، ويهڻ جي سگهه جسم ۾ نه هوندي هئي ستي ئي پيدا ڇاتي تي رکي گهربل تحرير لکي ڏيندا هئا. پيدا ڪي مضبوطي سان پڪڙڻ جي طاقت به هٿن ۾ نه هئي، جيڪو هر هر ٿڙي ويندو هو ۽ اڪرن جي ترتيب گهٽ وڌ ٿي ويندي هئي. اهڙي ئي حال ۾ ديني جلسن ۾ به پنهنجو بيمار جسم کڻائي وڃي شريڪ ٿيندا هئا. وفات کان پنجويهه ڏينهن اڳ يوم مجدد الف ثاني رح جي سلسلي ۾ سندن طرفان ساماري شهر ۾ ڪرايل جلوسي ۽ جلوس ۾ شريڪ ٿيا ان ڏينهن ضعف سان گڏ کين هلڪو بخار به هو ساڳي طرح ۽ ساڳي ئي حال ۾ پنجين ڏينهن درگاهه مولوي ميون قاسم ڪالرو رح جي سالياني جلوسي ۾ شرڪت ڪيائون. حضرت مجدد الف ثاني رح جو ڏينهن ملهائڻ لاءِ هر سال سڄي سنڌ جي جماعت کي مريدن متعلقين عزيزن احبابن ۽ مذهبي حلقن جي نمائنده ڌرين سان رابطو ڪري کين اهو ڏينهن شايدن شان طريقي سان ملهائڻ جي اپيل ڪندا هئا. ڇپيل اشهارن ۾ سندن طرفان عام مسلمانن کي برصغير جي هن عظيم هستي جي ياد ۾ قرآن خوانيون ۽ جلسا جلوس ڪرڻ جي استدعا هوندي هئي. ماءُ پيءُ جي حقن بابت هڪ جامع ڪتاب ”حقوق الوالدين“ به انهي ئي بيماري

جي بستري تي لکيائون ۽ اها سندن آخري تصنيف هئي. گلزار خليل ۾ هڪ وسيع و عريض ۽ شاندار مسجد جي تعمير سندن ديرينه تمنا هئي، جيڪا سندن ننڍي پيءُ قبله حاجي عبدالمجيد جان رح نهرائي پوري ڪئي. تعميراتي ڪم جي جلد تڪميل جي ان تڻ کين گهڻي هئي. روز تاڪيد ڪندا هئا ته هي ڪم تڪڙو پورو ڪيو وڃي. شايد زندگي جي باقي رهيل ڏينهن جو اندازو ڪين ٿي ويو هو. ربيع الاول جو مبارڪ مهينو به شروع ٿي چڪو هو. چوڏهين ربيع الاول جو ساليانو جلسو به قريب اچي رهيو هو. انهي جلسي ۾ سندن مدرسي جي چند فارغ التحصيل علماء جي دستاربندي به رٿيل هئي. سندن پاهرين اوطاق جو تعميراتي ڪم جيڪو تقريباً مڪمل ٿي چڪو هو انهي جي تزئين و آرائش ترجيحي بنياد تي تڪڙي مڪمل ڪرايائون. پارهين ربيع الاول تي نئين تعمير ٿيل، مسجد فاروق اعظم جو افتتاح پنهنجن مبارڪ هٿن سان ڪيائون ۽ ان ڏينهن جمع جي پهرين نماز ڳوٺ جي ان خوبصورت مسجد ۾ ادا ڪيائون جيڪا هن نئين مسجد ۾ سندن زندگي جي واحد نماز هئي. پارهين ربيع الاول تي هر سال پاڻ ڪنري شهر ۾ جشن ميلاد النبي ﷺ جي جلوس جي قيادت ڪندا هئا. هن سال مذڪوره تاريخ کان صرف ٻه ڏينهن اڳ اتي جي جماعت کي پنهنجي شديد علالت جي ڪري سندن عدم شرڪت جو اطلاع وڌي افسوس سان لکي موڪليائون. بيماري لاڳيتو وڌندي رهي چوڏهين ربيع الاول جو صبح طلوع ٿيو جلسي جو آغاز ٿيو هزارين ماڻهن جو ميڙ هو اڳين سمورن اجتماعن کان اڇوڪو اجتماع گهڻو وڏو هو

ان ڏينهن سندن طبيعت رات کان وٺي ڪافي ناساز هئي. ٻي طرف سندن شوق ديدار ۾ ماڻهو بيقرار هئا. سنڌ جي ڪنڊ ڪڙچ مان جماعتون پهچي ويون هيون. جيتوڻيڪ علالت شديد هئي ۽ جسم ٻاهر نڪرڻ جي قابل نه هو پوءِ به تڪليفن ۾ مشڪلاتن کي شڪست ڏيڻ وارو جذبو اڄ به زندهه ۽ توانا هو پاڻ جلوسي جي ابتدائي آغاز ۾ پهچي ويا. مختصر وقت ۾ جن به جماعت جي اڪابرين سان ملڻ ممڪن هو انهن سان مليا جامعہ مجددية حسينہ گلزار خليل جي فارغ التحصيل طلباء جي دستاربندي به ڪرايائون جلوسي جي ڪاروائي معمول مطابق هلندي رهي. خاص مقرر مفتي عبدالرحيم سڪندري صاحب جي تقرير جي آخري مرحلي وقت اوچتو سندن طبيعت گهڻي خراب ٿي پئي. سخت گرمي ۽ حبس جي ڪري دل تي بوڌار اچي وئي بيماري جا مضر اثرات جسم ۾ اڳي ئي موجود هئا. پاڻ جلوسي جي باقي رهيل ڪاروائي ۽ دعا جي قيادت صاحبزاده محمد ايوب جان جي سپرد ڪري گهر روانا ٿيا. سڄي جماعت ۾ هن اوچتي صورتحال سخت تشویش ۽ بي يقيني جي لهر پيدا ڪري چڙي. ماڻهو چرين وانگي سندن پٺيان ڊوڙندا رهيا ٿوري ئي دير ۾ ٻاهر پيغام موڪيائون ته آئون بلڪل ٺيڪ آهيان ڪابه فڪر جي ڳالهه ناهي سڀ ماڻهو اطمینان سان جلوسي گاهه ۾ وڃن دعا ۾ شريڪ ٿين ۽ عرس شريف جي ماني کائين. انهي ڏينهن کان ضعف وڌندو رهيو. ٻي ڏينهن ساڳي حال ۾ پاڻ ڪٿائي اوطاق ۾ آيا سندن هي ملاقات انهن ستن عالمن لاءِ مخصوص هئي جن سندن مدرسي ۾ علم دين جو پڙهي پورو ڪيو هو ۽ جن جي

ڪلهوڪي جلسي ۾ دستاربندي ڪرائي هئائون. کين ڏسي پاڻ بيحد خوش ٿيا. مبارڪون ڏنائون مٿن گهورون ڪيائون. انهي موقعي تي نعتون ۽ مولود پڙهايائون ۽ آخر ۾ سندن حياتي سلامتي ۽ دنيا عقبِي جي فلاح لاءِ ۽ ديني امور ۾ سندن عملي جدوجهد جي ڪاميابي لاءِ خاص دعائون گهري کين رخصت ڪيائون. ۱۹ ربيع الاول چنچر ڏينهن علاج جي سلسلي ۾ آخري دفعو سندن ڪراچي روانگي ٿي. جماعت جا سمورا ماڻهو ۽ ڳوٺ وارا ان وقت زيارت لاءِ حاضر ٿيا. انهن مان گهڻن کي اهو اندازو ٿي ويو هو ته سندن سر تان مهرو شفقت جو سايو ۽ علم و فضل ۽ رشد و تلقين جو هي سج هاڻي الهڻ وارو آهي. اهڙو ڪرب انگيز احساس اکين مان ان مندائتو مينهن وسائي رهيو هو ۽ جن اکين اڳيان ضبط و تحمل جو بند ٻڌو انهن جي دل ممڪن وچوڙي جي صدمي ۾ تڙپي رهي هئي. پايهين ربيع الاول تائين سندن مبارڪ زندگي جا هي پويان پهر ۽ ساعتون به عزم و استقامت جا سوين چراغ روشن ڪري ويون. هتي ڪراچي جي ٻن خوشنصيب انسانن جو تذڪرو نه ڪرڻ مناسب نه ٿيندو جن سندن خاص دعائون حاصل ڪيون ۽ غالباً تادم حيات انهن دعائن مان بهره ور ٿيندا رهندا. انهن مان پهريون هو سول اسپتال ڪراچي جو انچارج ۽ ڊائو ميڊيڪل ڪاليج جو پرنسپل محترم ڊاڪٽر الاهي بخش سومرو صاحب جنهن سندن علاج ۽ خدمت ۾ ڪابه ڪسر نه ڇڏي ۽ پيو هو سنڌ ميڊيڪل ڪاليج جي تربيتي شعبي سان واڳيل ڊاڪٽر حاجي محمد انصار صاحب جنهن حج جي پوئين سفر ۾ حضرت قبله

جن رح جي رفيق خاص جي حيثيت ۾ سندن خدمت ۾ ارڪان حج جي ادائگي ۾ سندن ڪل وقتي دست و بازو ٿي رهيو. مجموعي طور تي حضرت قبله جن رح کي جن ماڻهن ڏٺو ۽ سڃاتو انهن کي مبارڪون پر جن وٽائين ڪجهه نه ڪجهه پرايو انهن کي ته لکين مبارڪون هجن انهن جن ته منزل مراد ماڻي دنيا ۾ عقبي جي پلاين مان جهوليون پريون جن ماڻهن کين نه ڏٺو نه ڀاتو اهي سندن زندگي جي هر ٻڌل ڄاڻايل ۽ لڪيل حوالن جو مطالعو ڪن. هن سمنڊ جي اونهي ڀاتال ۾ جر جهاڳي لڪل جواهر ۽ موتي ڳولي ڪڍڻ گذريل صدي ۽ هلندڙ صدي جي هر انهي شخصيت سان جنهن کان هو گهڻي کان گهڻا متاثر آهن حضرت قبله جن رح جي شخصيت جي هر گوشي جو موازنو ڪن ۽ پوءِ ڪا راءِ قائم ڪرڻ وقت مولانا الطاف حسين حالي جي هن شعر کي ذهن ۾ رکن.

هے جستجو ڪه خوب سے هے خوبتر کہاں

اب دیکھیے ٿرتي هے جاڪر نظر کہاں

وفات حسرت آيات

قرآن پاڪ جي هڪ آيت سڳوري: يا ايها النفس المطمئنة ارجعي الي ربك راضية مرضية فادخلي في عبادي وادخلي جنتي. معني: اي نفس اطمينان وارا تون تنهنجي رب جي طرف موٽي هل راضي ڪندڙ راضي ٿيل پوءِ تون منهنجي ٻانهن ۾ داخل ٿي منهنجي بهشت ۾ داخل ٿي وڃ.

تشریح: جنهن ٻانهي جو نفس قلبي نور جي فيض مان

رڳجي وڃي ٿو ته صفات ذميه کان بلڪل پاڪ ۽ صاف ٿي وڃي ٿو ۽ اخلاق حميده سان مزين بنجي وڃي ٿو. انهيءَ بانهي جي نفس کي قرآن پاڪ ۾ نفس مطمئنه چيو ويو آهي. انهي آيت جي تشريح سيدنا ابوبڪر صديق رضي الله عنه حضور ڪريم ﷺ کان پڇي جواب ۾ حضور رسالت مآب ﷺ فرمايو ته اي ابا بڪر تنهنجي وفات وقت ملائڪه سڳورو اهي اڪر چوندو. تفسير روح البيان سيدنا عبدالله بن عمر رضي الله عن جي حوالي سان لکيو آهي ته ڪامل مؤمن بانهي جي وفات وقت خدا تعاليٰ ٻه ملائڪه سڳورا بهشتي تحفو ڏئي موڪلي ٿو. انهن ملائڪن مان هڪ ملائڪه سڳورو انهي مؤمن بانهي جي نفس کي چوي ٿو: أخرجني ايتها النفس المطمئنه الي روح و ربحان و ربك راض. تڏهن مؤمن بانهي جو روح سندس جسم مان ٻاهر نڪري ٿو. جنهن جي خوشبوءِ آسمان جي ڪنارن تي بيٺل ملائڪن سڳورن کي اچي ٿي. هو هڪٻئي کي چون ٿا ته زمين تان ڪو پاڪ روح اچي رهيو آهي. پوءِ ملائڪه سڳورا انهي روح مبارڪ کي هٿو هٿ وٺندا وڃن ٿا. هن لاءِ آسماني درواز کوليا وڃن ٿا. سڀ ملائڪه هن لاءِ دعائون گهرن ٿا. پوءِ اهو روح الله سائين جي حضور ۾ آندو وڃي ٿو. رب پاڪ جي حضور ۾ پهچي اهو روح سجدو ڪري ٿو. پوءِ ميڪائل عليه السلام کي حڪم ڪيو وڃي ٿو ته هن کي منهنجي بانهي جي جسم ۾ موٽايو وڃي ۽ سندس قبر ڪشادي ۽ نور واري ڪئي وڃي. رب پاڪ جي حضور مان واپس موٽڻ وقت رب العالمين فرمائي ٿو: فادخلي في عبادي وادخلي جنتي (منهنجي بانهن ۾ شامل ٿي منهنجي جنت ۾

داخل ٿي وڃي) پوءِ ملائڪ سڳور هن جي قبر ڪشادي ڪري
ٿو، جيڪا سج وانگي نور سان روشن ٿي وڃي ٿي. (تفسير
روح البيان، تحت الآية المذكورة)

الله جي هن مؤمن ڪامل مقبول پانهي يعني اسان جي
حضرت قبله ممدوح و موصوف رح ڪي رب ذوالجلال
والاڪرام جي طرفان قرآني آيت جو هي پيغام تاريخ ۲۲ ربيع
الاول اڱاري جي ڏينهن منجهند جو ۲ وڳي سول اسپتال
ڪراچي ۾ مليو ۽ انهي ئي وقت سندن روح جسد خاڪي مان
پرواز ڪري ويو. انالله وانا اليه راجعون.

هڪڙي طرف ته سندن روح پرفتوح ڄاڻايل تفسير جي
بيان مطابق وڏي شان سان فرشتن جي جلوس ۾ بارگاه رب
العزت ۾ سجده ريز ٿيڻ لاءِ روانو ٿيو ته ٻي طرف هن عظيم
هستي جي وڇوڙي لکين جيئرا روح بنا موت ماري ڇڏيا.
ڪراچي کان ٿر جي ريگزارن تائين پوري علائقي تي سوڳ جي
فضا چانهجي وئي هر ماڻهو مرد خواتين ٻار پڙڙا گريه زاري
ڪندي ٻاهر نڪرندا رهيا. جيڪي پنهنجي محسن کي ساري
وره ۾ وڍ جي رهيا هئا. سوڳوارن جو هر ننڍو وڏو قافلو ۽
سمورا گس پنڌ گلزار خليل ڏانهن وڃي رهيا هئا. جتان ڪٿان
ڪلمه ۽ طيبه ۽ ڪلمه ۽ توحيد جون صدائون ۽ سڏڪن جا آواز
هوائن جي هلڪي شور ۾ جذب ٿيندا رهيا. مغرب جي اذان
مهل اهو احساس جاڳي رهيو هو ته لهندڙ سج پنهنجي سر تي
صدي جي سڀ کان ڳري صدمي جو بار کڻي رخصت ٿي
چڪو آهي. رات جو ائين وڳي کان پوءِ سندن جسد خاڪي
ڪراچي کان ڳوٺ پهتو ڇڻ ته باغبان پنهنجي گلشن جو آخري
سير ڪرڻ آيو هو، جتي اڄ گل ڦل بي رنگ و بو بنجي چئي

رھيا هئا. پوٽا اداس ۽ ڪليون ڪومايل هيون. ڏهين وڳي ڌاري تجهيز و ٽڪفين کان پوءِ زائرين ۽ مشتاقان ديد کي رخ مهتاب منور جو ديدار عام ڪرايو ويو ۽ انهي کان پوءِ سوگوارن لاءِ اها رات شروع ٿي جنهن کي شاعري جي اصطلاح ۾ شب هجران (وچوڙن جي رات) سڏيو وڃي ٿو. انهي رات نه ڪنهن کي کاڌو ياد هو نه وچائون ۽ آرام نند اکين مان رسي وئي هئي ۽ بيقرار دل سيني مان ٻاهر نڪري صبر ۽ سکون ڳولي رهي هئي ۽ پوءِ رات جي گذرندڙ هر پل گوندر جا گهاءَ ڏئي اهي سخت گهڙيون به آخر گهاري ڇڏيون.

ڪٽيون ويون ڪپار لوڏي ويا لڙي.
وٽ سوريندي ولها ويو تيل پري،
راڻي لاءِ رڙي ويئي وهامي راتڙي.

(شاهه رح)

حيات ابدي ماڻيندڙ وقت جي وڏي انسان جي آخري رسمن ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ رات سڄي ۽ ٻي ڏينهن ڏهين وڳي تائين قافلا ايندا رهيا انهي وقت گلزار خليل جا روڊ رستا گليون ۽ ميدان پر جي چڪا هئا جتان ڪٿان ماڻهن جون چوليون هٽندڙ سمنڊ پلتي رهيو هو. انهي ويل چشم فلڪ اهڙا دلگداز منظر ڏنا جنهن ۾ ماڻهو اسان وارن بجاءِ هڪٻئي کي پاڪر پائي روئي رهيا ها. ان وقت اسان کي ائين محسوس ٿيو ته اڄ رڳو اسين اولاد نه پر هزارين انسان يتيم ٿي ويا آهن. جنازي نماز کان اڳ ٻي دفعي عقيدتمندن کي آخري ديدار ڪرايو ويو ۽ پوري ڏهين وڳي جنازي نماز لاءِ صفون درست ڪيون ويون، جن ماڻهن صفون ترتيب ڏنيون انهن جو چوڻ هو ته هنن چاهتر صفون ڳڻيون هر هڪ صف ۾ اڍائي سؤ

کان وڌيڪ ماڻهو شامل هئا. حضرت قبله جن رح وفات کان چند ڏينهن اڳي سندن جماعت جي هڪ بزرگ انسان ۽ اسان جي استاد مولوي حاجي عبدالرحيم شاهائي بابت اها وصيت ڪئي هئي ته کين اهو غسل ڏي ۽ جنازي نماز به اهوئي پڙهائي. انهي وصيت تي عمل ڪيو ويو. تجهيز و تکفين جي ذميواري نپاڻ بعد ڳوٺ ۾ سندن نماز جنازه جي تمام وڏي اجتماع جي امامت به مولوي حاجي عبدالرحيم شاهائي ڪئي. جڏهن ته درگاه حضرت شاه عبدالرحمان مجددي سرهندي رح (مقبره شريف) تي ادا ڪيل سندن نماز جنازه جي امامت صاحبزاده آغا عبدالوحيد جان سرهندي ڪئي.

جنازه نماز کان پوءِ سندن ابدي آرامگاه ڏانهن سفر شروع ٿيو. متعلقين ۽ عقيدتمندن جو تمام وڏو تعداد ڏولي جي جلوس سان درگاه قطب ارشد (مقبره شريف) پهتو جتي سوين منتظر عزيز و اقارب جي موجودگي ۾ نماز جنازه ۽ شرف دیدار بعد کين بطن ارض جنت جي سپرد ڪيو ويو. اهڙي طرح علم و عرفان جو هي روشن سج خلق خدا جي ظاهري نظر کان هميشه روپوش ٿي ويو. ايندڙ وقت جو هر ڏينهن ۽ هر نئون سج دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ هن عظيم هستي جو متبادل ڳوليندو رهندو ۽ شايد هاڻي اهڙي لافاني انسان جون واٽون نهاريندي صديون گذري وينديون.

ڪنڀائون ڪائر ڏي ساري هاج هيا،
لاهي لڏ لطيف چئي پرئين ٿر ٿيا،
چڙي ڳڻ ويا ماروڻڙا ملير ۾.

(شاه رح)

اولاد

پاڻ عقد مسنونہ بہ ڪيائون سندن اولاد ۾ چھ فرزند ۽ چار نياڻيون شامل آهن فرزند بالترتيب هي آهن. عطاءُ الله جان، محمد يعقوب جان، محمد ايوب جان ثناءُ الله جان، محمد موسيٰ جان، ولي الله جان.

هن وقت صاحبزاده محمد ايوب جان سجاده نشين جي حيثيت ۾ سندن منشور حيات تي عمل پيرا آهي خانقاهه، مدرسو. مذهبي امور، ديني انجمنون، خدمت خلق، تبليغي مشن توڙي نشر و اشاعت سڀ شعبا ساڳي طرح ساڳي جذبي سان مصروف ڪار آهن بفضلہ تعاليٰ.

تنا

مرثيو

وچوڙو عمر جو ڏئي وٺين هلي
وٺي درد فرقت ۾ چندڙي جلي
صبح ساڻ سڌڪن ۽ آهن ۾ اڃ
سڄي سونهن اوڀر جي اولهه هلي،
بسنتي وٺي رت ويو اجڙي چمن
نه مرڪي تڙيو گل نه ڪائي ڪلي
لڳي آڳ جنهن لونءِ ۾ لاتون ڪري
انهي ماجرا غم جي سر سان سلي
ڏنا ڏاج توڪي هئا ڏاڻا ڳڻي
قطب غوث قيوم ڪامل ولي
نه تڙيو نه پتڪيو نه سورج رليو

ڏني ماڳ تنهنجي جي جنهن هئي گلي
 اڃان تشنه نيٺن نه پي ڏو ڪيو
 اڃان آس درشن جي ڪنهن هئي پلي
 خدارا سگهو اڃ هٿائي حجاب
 گهڙي پل جي سڀنن ۾ بابا هلي
 سڪي ڳڻ ڪوتو کان ۽ لائق لکين
 ڪرم قرب ڪوجهن سان زنده دلي
 اسان کي سنيپارج ثنا ان مهل
 ڏسين مير مرسل کي مرڪي ملي

مرثيو

مولوي نواب الدين راهمون

ويو مجدد پاڪ جو مسند نشين دنيا ڇڏي
 ايشيا جي عاشقن کي غم ۽ گوندر ۾ گڏي
 رات اربع جي اچي ٿي خلق ساري ٿي ڪئي
 جن ته پنهنجن خادمن کي گڏ ڪيو مرشد سڏي
 بحر بيشڪ هو سخاوت جو ڪرامت جو ڪڪر
 فيض فاروقي کان ورتو هر ننڍي توڙي وڏي
 گئل ويا گلزار جا ڪومائجي ۽ طالبين
 هجر ۾ حضرت سنڌي ربهون ڪيون واکي وڏي
 مقبرو مرقد سندن ٿيو واه ان جو شان ٿيو
 جو منجهس اڃ ٿيو مڪين گلزار کان گوهر لڏي
 هو شريعت ۽ طريقت ۾ بلاشڪ بي مثال
 ميڙ ماڻهن جا هئا نت مير مرشد جي تڏي

تاثرات

پروفيسر نثار احمد جان سرهندي
(پائتو)

الا . . . . !! مون سان جبل ٿو جاڙون ڪري

ڏونگر ڏوراڀو پهريئن چونڊس پريئن ڪي
پهڻ پير پٿون ڪيا تريون چنيون تو
رحم نه پيئي روح هر قدر منهنجو ڪو
واڪا ڪنڊيس وو مون سان جبل ٿو جاڙون ڪري.
هائي افسوس! چاچا سائين موڪلائي ويو.....!!
اکڙين وڌڙو وسايو مٿن حق هو ادا ڪيائون پر نه ٿيو. چون ٿا
ته غم جي شدت ۾ لڙڪ به پٿر ٿي وڃن ٿا پر هن غم پٿرن تي
اهڙو وسڪارو ڪيو جو پٿر به پڇي پاڻي ٿي ويا. فراق جي
سيلاب تي بند نٿو ٻڏي سگهجي غم جو جبل آهي جيڪو
اچي مون مٿان ڪريو جنهن منهنجي سموري وجود کي چيپائي
چڏيو آهي سور جا نساتا آهن جن نهوڙي نيو آهي. اڳي ئي
ڏڪريل تي هيڏو ڏک! لطيف سائين رحمة الله عليه فرمايو
آهي.

ڏونگر مون نه ڏڪو آئون اڳ ڏڪوئي آهيان،
ساريان ڪونه سڪو سور گهڻي سنيران

ڪڏهن ڪاري رات ۾ چمڪندڙ تارن ڏانهن توهان ڏيان سان نهاربو آهي؟ تارا ڪيئن نه جهرمر لائي بيٺا هوندا آهن. انهن جو سوجھرو ۽ سھائو من ڪي راحت ۽ ٿڌاڻ جو تاثر پيو ڏيندو آهي. انهن مان هڪ تارو ٻين کان وڌيرو وڌيڪ روشن ۽ چمڪندڙ نظر ايندو اهو آهي قطب تارو. جيڪو سدائين اتر طرف چمڪندو نظر ايندو. ڪڏهن به پنهنجو رستو ڪونه بدلائي. البته دنياوارا انهي ڪي ڏسي پنهنجا رستا درست ڪن ٿا. سڄو حساب ڪتاب اوزارن کان اڳ (۽ اڄ به) انهي قطب تاري تي هوندو آهي. جي اهو قطب تارو نه هجي ها ته واٽهڙو واٽ منجهن ها ۽ سمونڊ جي اجهڳ پاڻي ۾ سامونڊي جهاز (۽ هوائي جهاز به) پلجي پون ها. ڪٿان کان ڪٿي وڃي نڪرن ها انهن جي رهنمائي اهوئي قطب تارو ٿو ڪري. الله سائين جلاجلاله جي سنئين سڌي واٽ (صراط مستقيم) کي ڳولي لهڻ لاءِ به انسانن جي قطب تاري جي ضرورت پوندي آهي ۽ بلاشڪ اسان جو حضرت صاحب رحمة الله عليه به ولسن سڳورن جي مير ۾ قطب تاري يا قطب زمان جي حيثيت رکندڙ هو.

سنڌن وجود جي خوشبو جهر جهنگ کي واسي ڇڏيو. پربت جا پانڌيٽڙا ڪوهن کان ڪهي اچي وٽن اجهو وٽندا هئا پاڻ پنهنجي پيار جي پلر جو پاڪ پاڻي جنهن اڃايل کي ٿي پياربائون اهو مست الست ٿي ويندو هو. هيٺ هر ڪو پيو چوي ته سڀني کان وڌيڪ مون کي پائيندا هئا. نه نه مون کي وڌيڪ پائيندا هئا. پيار ۽ پاڻو جو هڪ مندائتو ڪڪر هو

جنهن جو ڪم هو بلا تخصيص هر ڪنهن تي وسڻ! ڪيترائي
 مٿ مائت ڇڏي سندن قرب جي ڪڙي ۾ قيد ٿي وٽن ويهي
 رهيا. انهن مان هڪ امير بخش به هو. جڏهن آخر سندس ماءُ
 کيس وٺڻ لاءِ اچي پهتي تڏهن امير بخش وڃڻ جي نه پئي
 ڪئي. حضرت صاحب چيس ته ڏس امير بخش تنهنجي ماءُ
 آئي آهي. ماءُ جو چيو ڪر. بس! پوءِ ته امير بخش بي اختيار
 ٿي پاڪارڻ لڳو. ابو ٿو ڪڍيم ادا اوهين چئوس امير بخش
 سڀني صاحبزادن کي ادا ۽ حضرت صاحب کي هميشه ابو

چوندو هو.

جڏهن به رنج ۽ غم جي گهڻائي ٿيندي هئي تڏهن کين
 ڏسڻ جي سڪ به انهي حساب سان وڌي ويندي هئي ۽ پريان
 کان سندن مهربان محبوبي منهن تي نظر پوندي شرط سڀ ڏک
 ڏاکڻا دور ٿي ويندا هئا. ڀلا مسلمان ڪهڙا ٿيندا آهن؟ صحابه
 ڪرام ۽ اوليائن سڳورن جي باري ۾ گهڻوئي پڙهيو سين پر
 انهن سلف صالحين جو هڪ مثالي نمونو سندن ذات گرامي
 ۾ اڪڙين پسيو کين ڏسڻ شرط الله سائين جي ياد ايندي هئي
 ۽ شريعت جي پابندي جو جذبو پيدا ٿيندو هو. سندن وڏي
 ڪوشش هئي ته انسان ذات کي بهر صورت باهه کان بچائجي.
 ڪنهن کي نصيحت ڪرڻ مهل جڏهن سندن زبان مبارڪ مار
 اهي الفاظ نڪرندا هئا ته. ابا. باهه کان بچو. باهه هي لفظ
 کي اهڙي ته ڊنل ۽ ڊيچاريل لهجي ۾ وٺندا هئا جو سندن ۽
 مخاطب جا لڱ ڪانڊارجي ويندا هئا. اجهو هينئر هي لفظ
 لکندي سندن لهجو ياد ايندي ئي لڱ ڪانڊارجي ويا اتم ۽

اڪين ۾ آب ڀرجي ويو اٿم. انهي نڀاڳي باهه کان ماڻهن کي بچائڻ لاءِ ته خدا شاهد آهي ته جيترو پاڻ پتوڙيائون اوترو ڪو ٻيو مشڪل سان ايڏي جاکوڙ ڪري سگهندو. ائون ارڏل ۽ اخس سندن ٿورا لاهي نٿو سگهان. سندن هڪ نوري نظر مون ڪميٽي کي اسفل سافلين (گهٽ کان گهٽ درجي) مان کڻي احسن تقويم جو درجو ڏيکاريو 'ريب' کان 'لاريب' جو سفر منٿن ۾ مڪمل ٿي ويو. سندن نظر جي تير اهڙو ته گهايل ڪيو جو رنگ ۽ رعنائين جو چلڪو چمڪيو ختم ٿي ويو ۽ هڪڙوئي رنگ دل کي وٺڻ لڳو. صبغة الله من احسن من الله صبغة (الله جو رنگ الله جي رنگ کان سٺو ٻيو ڪهڙو رنگ ٿي سگهي ٿو؟)

نظر سے حسنِ دو عالم گرا ديا تونے
 نہ جانے کون سالم دکھاديا تونے
 سندن نظر ڪيميا اثر جي صدقي منهنجي چهري تي
 عين خزان (سوءِ) جي منڌ ۾ بهار آئي.

چوٿين جون سوا ٽين وڳي پنيهرن جو سمهنڻ جي
 ڪيم. محسوس ڪيم ته ننڊ ۾ پيو پڙهان

اي دست روزگار توهي ڪهڙو ڪم ڪيو،
 ڪيئن هت هڻي اجهائي ڇڏيئي ڏيهه جو ڏيو،
 جنهن کان مليو نور سڄي سنڌ هنڌ کي،
 جنهن جي شعاع تاب هو سج چند جو نيو.
 پوءِ جڏهن مرثيه جي آخري شعر تي پهتس ته - از فرط
 غم مون به آهن ڪڍي منجهان آه...!! آه...!! سرتاج اتقياءِ

زمان دين جو ڏيو.
 تڏهن يڪدم جاڳي پيس سوا ٿي ٿيا هوندا. يا الله هي
 ڇا؟ آئون ڇو پيو اهو بي نظير مرثيو پڙهان جيڪو پاڻ پنهنجي
 نانا سائين حضرت خواجه محمد حسن جان رحمة الله عليه تي
 جوڙيو هئائون.

اڃان ته توري دير اڳ برادر مر ايوب جان جو فون آيو هو
 ته پاڻ هاڻي بهتر آهن انهيءَ وچ ۾ فون جي گهٽي وڳي. خبر
 پئي ته پاڻ اسان کي هميشه لاءِ وڇوڙي ۽ ويراڳ جو ڏنجهه
 ڏئي پنهنجي اصل وطن دارالبقا ڏانهن ويا هليا. پلا دارالفنا
 وارن جو دارالبقا ڏانهن ويندڙن تي ڪهڙو زور ڪهڙو اختيار
 هلندو آهي؟ لطيف سائين:

مون پانيو مون وٽ هميشه هوندا پرين،
 ساهه جنين جي ست وڪيم ٿي وٽڪار ۾
 ڪيئن مڃان منهنجا پيارا چاچا منهنجا مرشد
 سڀاڃها سائين. ته تون مونکان وڇڙي وئين. منهنجي مٿي تي
 تنهنجي شفقت پريو پاڃهه ۾ ٻڌل خير خواه هٿ نه رهيو
 منهنجي پٺن تي تنهنجي مون کي بچائڻ واري ڊال نه رهي.
 اوچتو تنهنجي وجود جي ٿڌي چانو مان نڪري وڇوڙي جي
 نتھن اس برداشت نٿي ٿئي.

صبر ۽ شڪر کي ڪاڏي انون ڪندي،
 آهيان جنهن سندي سو ته گهرجي ساڻ مون.
 الا... ٿيو ور سال پندرهن رمضان تي ڳوٺ ۾ تراويح
 کان پوءِ سندن ڪچي مسجد جي ورائندي ۾ پاڻ ويٺا هئا.

سڄي جماعت سندن اردگرد موجود هئي. ٻاهر پندرانهين جو چند آسمان تي نور افشان هو. پاڻ ڪجهه بيماري مان صحت ياب ٿيا هئا. سندن چهره مبارڪ ڪبر سني جي باوجود ٻهڪي رهيو هو. شادابي جا آثار سندن گلن ۽ گلابي سنهڙن چين مان بڪي رهيا هئا. زمين ۽ آسمان جو مقابلو هو. مون والدين جي حقن بابت هڪ سوال پڇيو پاڻ نهايت مفصل جواب ڏنائون اڃان تائين اهو روح پرور ۽ نظر نواز نظارو وسري نٿو.

برادرم يعقوب جان جي گهر اڳڻ تي پت تي سندن هنڌ وڃايل پاڻ هٿن ۾ تسبيح سوريندي وهائي ۽ پت جي گڏيل ٽيڪ تي نيم دراز ويٺا هئا. عرض ڪيم چاچا سائين توهان کي بدن ۾ سخت سور آهي. ٻاهر سمهنڻ سان سور وڌي ويندو. فرمايائون: هائو پر بابا هتي قدرت جا نظارا ٿا ڏسڻ ۾ اچن چند ۽ تارا آهن منهنجي دل تي وندري. فطرت جي حسن ۽ نظارن جو اهو قدر دان ۽ شائق موڪلائي ويو ۽ اسان مهجورن کي گوندرن ۾ گڏي ويو.

وسعتي پيدا ڪن ايه صحرا ڪه! مشب در غمش

لشڪر آه من از دل خيمه برون ميکشد

ترجمو: اي رڻ پت! پاڻکي اڃان ڪشادو ڪر جو اڃ

رات غمن ۾ منهنجي آهن جو لشڪر دل مان نڪري ٻاهر خيما ڪوڙيندو. هاڻي ته هيئن سان هوت ڏي هلڻو آهي پيرن سان ته پهچي ڪونه سگهيو.

گلزار اڃ خار آهي پنهنجي خليل جي ڪري گلزار هو اڃ

اهو دل زار آهي جو اهو دلدار ناھي سندس ديدار ناھي.
 ساڳيون جايون ٿاڻا ۽ ٿاڪ آھن جيڪي سندن مبارڪ وجود
 سان ٻھ ٻھ ڪري ٻھڪندا هئا هاڻي وڃي ڏسو ته حيرت ٿي
 ٿئي. افسوس!! الله سائين ڪريم ڪار ساز مٿن پنهنجي
 پاڇھ فرمائي سندن درجات کي بلند فرمائي حبيب رب
 العالمين جي هجر م پاڻ هميشه هنجون هاريندا هئا کين
 پنهنجي هنج م وٺي ۽ پاڻ کين اسان لاءِ وسيله آخرت بنائين
 آمين ثم آمين بجاه سيد المرسلين وعلي آله واصحابه
 اجمعين.

..الاصلاح.. جي نورن سان

تعزيتي تاثرات بڪ مان

چونڊ اقتباس

حيف درچشم زدن صحبت يار آخر شد
روئے گل سير نديدم و بهار آخر شد

رڻ جي ڪارين راتين ۾ مون کين ٿڪن مانڊن راهين
جي رهنمائي لاءِ پني مهل باهڙي پاريندي ڏٺو. سندن دکايل
دونهين تي پتڪيل اداس ۽ نراس انسانن کي آسائس ڪندي
ڏٺم ۽ ڪجهه ڏينهن پاڻ به وٽس ساھي پٿيم. شايد حضرت
شاھ عبداللطيف ڀٽائي رحمت الله عليه اهڙن ئي محبت جا مڃ
مڃائيندڙ اعليٰ انسانن ڏانهن اشارو ڪندي فرمايو آھي

پني ٿيون پڙڪن باهيون بيراگين جون،
هلو ته سيڪيون هٿڙا مٿي تن مڃن.

جڳ مشهور عالم ۽ بزرگ اعليٰ حضرت خواجہ محمد
ابراهيم جان سرهندي قدس سره جن خوف خدا ۽ عشق رسول
جي اهڙي جوت جلائي جنهن جي لات ۾ ڪيئي اڀوجه انسان
سنئين وات لهي سوڀارا ٿيا. واقعي سائين جن بي سهارن لاءِ
چير چانو ۽ دردونڊن دلين جا ويڄ هئا. سندن حضور ۾ پهچي
پياسا نين ٿرندا هئا ڪيترن ئي اجهاڻل دلين جا ڏيئا ڀرندا
هئا. جنهن جي روشني ۾ اونڌاهي رات جا مسافر پنهنجي
راه جو تعين ڪندا هئا. اڄ سنڌ جي سرموڙ عالم ۽ بزرگ
کي ساريندي بي ساخته زبان تي ڀٽائي جا هي ڀول اچن ٿا

اڃ نه اوطاقن ۾ طالب تنوارين،
 اديسي اوڻي ويا مڙهيون مون مارين،
 جي جيءَ کي جيارين سي لاهوتي لڏي ويا.

مفتي محمد سلطان نعيمي

صدر مدرس مدرسه غوثيه مجدديه حقاني
 ڊاڪلو ٿرپارڪر

گفتگو

حضرت ابراهيم عليه السلام خدا تعاليٰ جي حڪم سان پنهنجي فرزند حضرت اسماعيل عليه السلام جي ڪنڌ تي جيڪا ڪاٽي هلائي اوهان نسل در نسل منتقل ٿيندي بني اسرائيل جي هڪڙي عابد زاهد شخص وٽ ميراث ۾ آئي. هڪڙي ڏينهن اوهو مومن ٻانهون ڪاٽي لوهار وٽ ڪشي ويو ۽ چيائين ته ڪاٽي تي تمام گھڻون ڪٽ چڙهي ويو آهي اوهان ٺٺي ٽڪي ڪري رکو. ايسٽائين آئون فلاني ڪم مان فارغ ٿي اچان ٿو. لوهار ڪاٽي باهه ۾ وڌي گھڻي دير گذري پر ڪاٽي گرم نه ٿي دوباره باهه ۾ وڌائين پر وري به گرم نه ٿي. ٽئين دفعي گھٽ انگار وجهي خوب باهه کي پٽڪائين ته به ساڳي طرح ڪاٽي ٿڌي پني رهي. ايتري ۾ مالڪ آيو لوهار کيس سڄي ڳالهه ٻڌائي، هن اعتبار نه ڪيو. لوهار کيس مڃائڻ لاءِ پنهنجي پير ۾ ويهاري پڪو هلائڻ لڳو.

ڪاٽي جو مالڪ ولايت جي درجي تي پهتل هو. پنهنجي روحاني قوت وسيلي باهه ۽ ڪاٽي جي گفتگو ٻڌائين باهه چيو ته تون وري آئي آهين آئون توکي ٻڌائي ڪٿي آهيان ته توکي انهي نبي سڳوري جا هٿ لڳا آهن جنهن کي جڏهن سرود جي حڪم سان مون ۾ (باهه جي آڙاهه ۾) وڌو ويو ان وقت مون کي الله جو حڪم ٿيو ته منهنجي دوست ابراهيم عليه السلام کي ويجهو به نه ويجهان ۽ سندس هڪڙو وار به نه سڙي آئون الله جو حڪم مڃڻ واري فرمانبردار آهيان. ڪاٽي چون لڳي ته توکي خدا جو هڪڙي دفعي حڪم ٿيو پر مون کي رب پاڪ جو ستر دفعا حڪم ٿيو ته خبردار! اسماعيل عليه السلام جي هڪڙي رڳ به نه ڪٽجانءِ

تعزيتي تاثرات بڪ مان

پيو چونڊ اقتباس

عشق الاهي سان سرشار دل رکندڙ حضرت محمد ابراهيم جان سرهندي رحمت الله عليه جي نوراني شخصيت، جنهن جي دیدار لاءِ منهنجون اکيون قيامت تائين ترسندیون

جيڪس قيام مڙن ته ڪر اوڏا سپرين

حضرت صاحب جي شخصيت بقول شيخ فخرالدين عراقی رحمت الله عليه جي دوعالم دام کردند واري مرتبي جي هئي سندن فيض نظر سموري سنڌ کي منور ڪيو اڃاڪ ٿي ڦيرائجي ته سڄي سنڌ خالي ٿي نظر اچي. ذاتي طرح آئون سندن زير بار احسان رهيو آهيان مون کي سندن محبت ۽ شفقت ۽ سندن منهنجي حق ۾ ڪيل دعائون هميشه ياد رهنديون. پاڻ عالم با عمل ۽ الله جا ڪامل ولي هئا. سندن آخري سفر ۾ مون کي ائين محسوس ٿيو ته حضرت شاه عبداللطيف ڀٽائي رحمت الله عليه جا سڀئي سُڙڇڻ ته جنازي سان گڏ سفر ڪري رهيا هئا. ۽ اوهي مون کي سمجهه ۾ اچڻ لڳا. آئون اڃا به سندن رخ انور کي پنهنجي دل ۾ هڪ روشني وانگر محسوس ٿو ڪريان. الله جون مٿن رحمتون هجن. الله تعاليٰ سندن درجات کي بلند ڪري ۽ سندن دعائن کي اسان جي حق ۾ مقبول فرمائي.

آمين

هر نميرد آنکه دلشده زنده شد بعشق

ثبت است بر جریده عالم دوام ما

سندن پيرن جي پٽي

پروفيسر محمد يعقوب ثاقب آريسر

گورنمينٽ ڊگري ڪاليج عمرڪوٽ

ياد خليل جون جملڪيون

هي ڪتاب انهيءَ هستي بابت لکيو ويو آهي جنهن کي ولايت ۾ ۱۹۸۰ع ۾ ٺي مالڪ مهربان عطا فرمائي. پوءِ جيئن جيئن وقت گذرندو ويندو سندن درجاءَ جي بلندي ٿيندي رهي. علوم به ايترا جو ڳڻڻ کان وڌيڪ تقويٰ ۽ طريقت ۾ قطب ۽ غوث جون منزلون ماڻيندا قيوميت جي اعليٰ مقام تي فائز ٿيا. کين بلاشبہ مفلحون ۽ فائزون جي جماعت جو سرواڻ چئي سگهجي ٿو. (تقريظ: حضرت آقا محمد ايوب جان مجددي)

جڏهن به رنج ۽ غم جي گهڻائي ٿيندي هئي تڏهن کين ڏسڻ جي سڪ به انهيءَ حساب سان وڌي ويندي هئي ۽ پريان کان سندن مهربان محبوبي منهن تي نظر پوڻ شرط سڀ ڏک ڏاکڙا دور ٿي ويندا هئا. ڀلا مسلمان ڪهڙا ٿيندا آهن؟ صحابه ڪرام ۽ اوليائن سڳورن جي باري ۾ گهڻوئي پڙهيو سين پر انهن سلف صالحين جو هڪ مثالي نمونو سندن ذات گرامي ۾ اڪثرين پسيو... کين ڏسڻ شرط الله سائين جي ياد ايندي هئي ۽ شريعت جي پابندي جو جذبو پيدا ٿيندو هو. (تاثرات: صاحبزاده پروفيسر نثار احمد جان)

... دوران گفتگو فرمايائون ته ڏسو هينئر هتي شاميانه لڳا پيا آهن جن کي رنگين پنين، گلن، لائٽن ۽ بلبن سان سينگاريو ويو آهي ماڻهن جي رش ۽ خوب رونق پئي ڏسجي پر اوهين چند ڪلاڪن کان پوءِ ڏسندا ته هتي ڪجهه به نه هوندو. دنيا جو مثال به ائين آهي ٿورڙي

6277

وقت لاءِ هي رونقون هي عيش هي آرام هونديو. هن دنيا ۾ انسان ائين آهي جنهن سانجهي ويل ڪنهن وڻ تي اچي ويندو. (مضمون: صاحبزاده پروفيسر نثار احمد جان)